Rouw op school

Amanda van den Bergh

2014

Wat heb ik als mentor nodig om een groep leerlingen, in het middelbaar onderwijs, tijdens de les goed te kunnen begeleiden in het geval zich een sterfgeval voordoet in de directe omgeving van een leerling?

Studentnummer: S1027852
Begeleidt door: Floor van Renssen
Onderzoeksschool: Ichthus College Kampen VIA
In opdracht van: Windesheim
Datum: 13 januari 2014

INHOUD

1. Samenvatting 3

2. Introductie 4

2.1 Probleemstelling 4

2.2 Doelstelling 4

3. Theoretisch kader 5

3.1 Wat is rouw? 5

3.2 Hoe rouwt een puber? 5

3.3 Hoe help je een kind dat rouwt? 8

3.4 Wat doe je als school van te voren? 9

3.5 Het moment dat zich een sterfgeval voordoet op school 9

3.6 Nazorg 10

3.7 Conclusie literatuurstudie 11

3.8 Betekenis voor onderzoek 12

4. Onderzoeksvraag en verwachtingen 13

4.1 Onderzoeksvraag 13

4.2 Deelvragen 13

4.3 Toelichting 13

5. Methode onderzoek 14

5.1 Onderzoeksgroep en keuze voor onderzoeksinstrumenten 14

6. Resultaten 15

6.1 Resultaten met betrekking tot protocol 15

6.2 Resultaten met betrekking tot docenten 15

6.3 Resultaten met betrekking tot leerlingen 17

6.4 Vergelijking leerling en docent 19

7. Conclusie en discussie 20

7.1 Vergelijking theorie en praktijk met betrekking tot rouwprotocol 20

7.2 Vergelijking theorie en praktijk met betrekking tot docenten 21

7.3 Vergelijking theorie en praktijk met betrekking tot leerlingen 22

7.4 Betekenis gevonden resultaat 23

7.5 Antwoord op onderzoeksvraag 23

7.6 Bespreking kwaliteit onderzoek 25

7.7 Suggesties voor verder onderzoek 26

7.8 Aanbeveling voor de praktijk 26

8. Reflectie 27

9. Literatuurlijst 28

Bijlagen 29

I Interview leidraad collega's 29

II Checklist rouwprotocol 32

III Interview collega met ervaring 1 36

IV Interview collega met ervaring 2 38

V Interview met collega met eigen ervaring 39

VI Interview met collega zonder ervaring 1 40

VII Interview met collega zonder ervaring 2 42

VIII Interview leerling 1 43

IX Interview leerling 2 44

X Interview leerling 3 45

XI Interview leerling 4 46

XII Rouwprotocol van de school 49

XIII Beoordelingsformulier LIO-onderzoeksplan 82

XIV Checklist schriftelijke rapportage 87

1. SAMENVATTING

Dit onderzoek is gedaan naar rouwverwerking bij pubers en hoe je daar mee omgaat als docent. Welke handvaten heeft een docent nodig om goed om te kunnen gaan met een proces van rouw bij een leerling? In het theoretisch kader komen verschillende onderwerpen aan bod. In eerste instantie wordt er gekeken wat rouw precies is en hoe een rouwproces bij een puber verloopt. Vervolgens wordt er gekeken naar hoe je een kind in rouw kunt helpen en wat daarbij de functie van de school is.

De onderzoeksvraag luidt;

Wat heb ik als mentor nodig om een groep leerlingen, in het middelbaar onderwijs, tijdens de les goed te kunnen begeleiden in het geval zich een sterfgeval voordoet in de directe omgeving van een leerling?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden zijn verschillende aspecten onderzocht. Er is gekeken naar het rouwprotocol van de school en er hebben interviews plaats gevonden met docenten en leerlingen. Het belangrijkste dat naar voren is gekomen uit de interviews is dat er een verschil is tussen de manier waarop de docenten ergens tegen aan kijken en de manier waarop leerlingen daar tegen aan kijken. Een voorbeeld hiervan is dat tijdens de interviews naar voren is gekomen dat de docenten geen aandacht willen besteden aan het onderwerp dood als dit niet aan de orde is, terwijl de leerlingen dit graag zouden bespreken.

Op basis van het onderzoek is naar voren gekomen dat je de volgende punten nodig hebt als docent om een leerling goed te kunnen begeleiden in een periode van rouw;

- Zelf stil kunnen staan bij angsten omtrent dood en verlies.
- Kennis over rouw en het rouwproces van een puber.
- Kennis over hoe een puber te helpen in rouw.
- Duidelijkheid hebben over de rol van een docent in een rouwproces van een leerling.
- Weten waar hulp vandaan kan komen als dit nodig is.
- Een duidelijke visie vanuit school.
- Een goed rouwprotocol vanuit de school.
- Praktische materialen en informatie om te kunnen gebruiken in volgende lessen.

Het onderzoek is naar tevredenheid verlopen. In het onderzoek ontbreekt een duidelijk antwoord op de vraag of het nodig is dat docenten en leerlingen van te voren voorbereid worden op een proces van rouw.

2. INTRODUCTIE

Vorig jaar tijdens mijn werk heb ik te maken gehad met een sterfgeval. De vader van een mentorleerling overleed aan kanker. Ik heb gemerkt dat het voor mij ontzettend moeilijk was om met deze leerlinge hierover te praten en om haar en de klas op de juiste wijze te begeleiden. Verder merkte ik dat ook mijn collega's niet goed wisten hoe te handelen. Een sterfgeval en rouwende mensen zijn onderwerpen waar we liever niet mee te maken krijgen. Toch is het van groot belang dat een leerling niet alleen komt te staan met zijn verdriet.

Toen ik zelf op de basisschool zat is mijn oma overleden. Tijdens mijn middelbare school periode zijn er twee medeleerlingen overleden. Ik heb hier zelf nooit goed mee om kunnen gaan. Ik heb mij hier nooit over kunnen uiten. Ook dit is een reden voor mij om mij verder te willen verdiepen in het onderwerp rouwverwerking. Had de school in mijn tijd anders kunnen handelen waardoor ik er beter mee om had kunnen gaan? Is dit een taak van de school? Waar stopt de verantwoordelijkheid van school?

Als je om je heen vraagt, merk je dat er een heleboel mensen zijn die te maken hebben gehad met een sterfgeval tijdens hun schoolperiode. Volgens mij is het dus belangrijk om hier als docent kennis over in huis te hebben en gepast te kunnen handelen.

Ik heb niet direct het vrolijkste onderwerp gekozen, maar voor mij is dit wel een belangrijk onderwerp. Je kunt op dit soort zaken beter voorbereid zijn, dan dat het opeens werkelijkheid is en je niet weet wat te doen. Tegenwoordig krijgen kinderen steeds vaker te maken met een overlijden in hun omgeving (Huda Ayyash-Abdo 2001). In één van de boeken die ik gelezen heb stond; 'Het is goed om je tent op te zetten bij mooi weer'. Een uitspraak die in dit geval op een mooie wijze de lading dekt.

2.1 PROBLEEMSTELLING

Wat heb ik als docent nodig om een leerling, collega of wie dan ook goed te kunnen begeleiden bij het verdriet veroorzaakt door een verlies? Wat heeft een school nodig om op de juiste manier te kunnen handelen wanneer er zich een sterfgeval op of rondom de school voordoet?

Het probleem bestaat voor elke docent die in zijn of haar carrière te maken krijgt met een sterfgeval. Dit kan een familielid van een leerling zijn, maar er kan ook een leerling overlijden of een docent van de school. Zodra een dergelijk geval zich voordoet wordt het probleem actueel. Zolang een dergelijk geval zich niet voordoet is het een onderwerp waar mensen niet snel aan willen denken.

Op mijn school krijgen mentoren niet standaard informatie over dit onderwerp. Wij worden niet voorbereid op dit onderwerp. Er bestaat op school wel een rouwprotocol waarin omschreven wordt hoe er gehandeld moet worden tijdens de eerste ogenblikken na het overlijden van een persoon die direct betrokken is bij de school. Er zijn geen duidelijke richtlijnen over hoe te handelen tijdens de lessen in de periode na de begrafenis of crematie. Er mist advies dan wel een beschrijving hoe te handelen in de lessen later in de periode.

2.2 DOELSTELLING

Het doel van mijn onderzoek is beter voorbereid te zijn in het geval er zich een sterfgeval voordoet op mijn school of in de directe omgeving van de leerling. Daarnaast wil ik erachter komen wat een docent nodig heeft om een klas goed te kunnen begeleiden in een rouwproces. Uiteindelijk wil ik met aanbevelingen komen voor mezelf en mijn collega's om goed te kunnen handelen in het geval zich een sterfgeval voordoet. Ik wil dat de school waar ik werkzaam ben, voorbereid is op een sterfgeval binnen de directe omgeving van de school. De school moet gebruik kunnen maken van een duidelijk stappenplan in het geval zich een stergeval voordoet.

3. THEORETISCH KADER

3.1 WAT IS ROUW?

R.M. Feijen (2005) omschrijft rouw als het geheel van gevoelens, gedachten en gedragingen dat ontstaat als gevolg van het voor altijd missen van iets dat dierbaar is. Dit hoeft niet perse over een persoon te gaan. Rouw kan ook optreden bij het veranderen van huis, het verliezen van een lichaamsdeel, het missen van een huisdier of het moeten opgeven van een bepaalde wens.

Verder zegt Feijen dat rouw een toestand is waarin een persoon verkeert wanneer iets dierbaars verloren gaat. Er zijn verschillende gevoelens die kenmerkend zijn wanneer er zich een periode van rouw voordoet, deze gevoelens zijn te kenmerken als verdriet, angst, wanhoop en onzekerheid.

Rouwen is een individueel proces, dit gaat bij iedereen op een andere manier. Volgens Feijen is dit afhankelijk van verschillende factoren zoals etniciteit, het aantal stressfactoren in de omgeving, de cultuur, het geslacht, de wijze van overlijden en de leeftijd.

Ook wordt er in verschillende onderzoeken duidelijk weergegeven dat de leeftijd van de achtergeblevene invloed heeft op de manier waarop er tegen de dood wordt aangekeken en de manier van rouwen die volgt.

3.2 HOE ROUWT EEN PUBER?

Om te kunnen begrijpen hoe verschillende kinderen, in verschillende leeftijdscategorieën, reageren op een overlijden is het goed om eerst te kijken naar de cognitieve ontwikkeling van kinderen.

Volgens Feijen sluit de cognitieve ontwikkelingstheorie van Piaget het best aan bij de ontwikkeling met betrekking tot de rouwverwerking. Piaget beschrijft in zijn theorie intelligentie als een basisfunctie die het kind nodig heeft om zich te kunnen aanpassen aan zijn of haar omgeving. Gedragsmatige, symbolische en operationele schema's worden ontwikkeld en steeds aangepast door organisatie en adaptatie.

Verschillende cognitieve fases volgens Piaget

Periode	Leeftijd	Gedrag
Sensorimoter	0-2 jaar	De zuigelingen houden vast aan gedragsmatige schema's om de omgeving te leren kennen en begrijpen.
Pre-operationele	2-7 jaar	Kinderen denken op symbolisch niveau, maar gebruiken nog geen cognitieve processen. Het kind kan zich slecht op één aspect van een object richten.
Concreet operationele	7-11 jaar	Kinderen ontwikkelen cognitieve processen en denken meer logisch na over echte zaken en ervaringen. Het kind kan een object als geheel zien en ook zien waaruit het is opgebouwd.
Formeel operationele	12 jaar en ouder	Kinderen gaan rationeler en systematischer denken over abstracte zaken en hypothetische gebeurtenissen. Het kind begint te fantaseren over dingen die de realiteit te boven gaan. Ze denken na over wat zou kunnen gebeuren, niet alleen meer over wat actueel is.

Zoals uit bovenstaand schema af te lezen is, is er dus een duidelijk verschil in de cognitieve ontwikkeling van de kinderen op verschillende leeftijden. Dit geldt ook zo voor de manier waarop kinderen omgaan met rouw.

Kenmerken kinderen in rouw

Volgens R.M. Feijen zijn de volgende punten kenmerkend voor kinderen in de leeftijd van 12-14 jaar die een rouwproces doormaken.

- Typisch; 'Ik huil op mijn kamer… alleen!'
- Ontwikkeling; concreet operationeel denken verbetert de logica en begrip van oorzaak en gevolg. Het kind kan geen goede conclusie trekken zonder voldoende informatie: het wil gedetailleerde informatie. Verder vermijdt het sterke emoties. Vrienden zijn mensen om leuke dingen mee te doen en het kind accepteert de autoriteit van de ouder nog en wil de ouder graag helpen.
- Normale rouw; enigszins egocentrisch en kan ongevoelig lijken voor het overlijden van de ouder. Deze onverschillige houding zie je met name terug als het kind zich onder leeftijdsgenoten bevindt. Na het overlijden wordt de ouder o.a. gezien als een adviseur, een gids en een sociaal rolmodel. Voelt een duidelijke aanwezigheid van de overledene, voert bijvoorbeeld gesprekken met de overledene. Soms heeft het kind de behoefte om kleding te dragen of andere bezittingen van de overledene bij zich te dragen.

Maar zoals al eerder benoemd is een rouwen een individueel proces, dus bovenstaande kenmerken zijn veel gezien, maar dit geldt niet voor elk kind. N. Foolen en K. van Rooijen stelden zelfs dat niet alle kinderen rouwreacties zullen vertonen. Een rouwproces is een uniek proces dat beïnvloed wordt door zowel individuele, interpersoonlijke als situationele kenmerken.

Rouwverwerking

Volgens R.M. Feijen (2005) is er sprake van goede rouwverwerking als men door een ervaring van rouw heen komt zonder ernstige lichamelijke, emotionele of geestelijke schade. Het begrip 'verwerken' kan worden omschreven als het volledig beseffen, aanvaarden en het goed doorwerken van iets. Iedereen doet dit op zijn of haar eigen manier en iedereen zal hierin ook zijn of haar eigen tijdspad bewandelen.

De betekenis van dood

Net als de cognitieve ontwikkeling is ook de betekenis van de dood niet voor alle kinderen op verschillende leeftijden gelijk. De betekenis van de dood is voor een peuter iets anders dan voor een puber. Volgens Feijen (2005) zijn kinderen vanaf een jaar of twaalf goed in staat volledig te beseffen dat de dood onvermijdelijk, universeel en onomkeerbaar is. Ze beseffen zich dus heel goed wat er aan de hand is wanneer iemand sterft. Omdat dit alles ineens zo reëel is kunnen ze daar behoorlijk van ondersteboven zijn.

De manier van verwerken en herinneren van een puber

Volgens T. Vegt (2006) is er geen andere periode dan rond de puberteit dat de mens zo intens voelt wat dood betekend. Het rouwen bij pubers lijkt sterk op het rouwen bij volwassenen, maar er is een verschil. De gevoelens die een tiener heeft worden ingewikkelder door de zoektocht naar zichzelf. Ze zijn net bezig met het proces zichzelf te ontdekken. Een sterfgeval en een rouwproces verstoort dit proces van opzoek zijn naar zichzelf behoorlijk. Alle energie zal worden gestoken in het rouwproces, waardoor er weinig energie overblijft voor het intensieve veranderingsproces waar tieners normaal mee bezig zijn. Maar het kan ook zijn dat een tiener ervoor kiest helemaal geen aandacht te besteden aan het rouwproces en zich juist helemaal te storten op de zoektocht naar een eigen identiteit en zelfstandigheid. Vegt geeft aan dat het rouwproces bij sommige tieners pas begint als ze twintig jaar zijn.

Een tiener is verwikkeld in een strijd met zichzelf. Ze hebben behoefte aan vrijheid en ruimte. Naast de 'normale' strijd die een puber doormaakt, wordt het nu nog ingewikkelder gemaakt. Tieners hebben behoefte aan privacy en experimenteren, maar door het rouwproces wordt er een beroep gedaan op hun verantwoordelijkheidsgevoel. Vegt geeft aan dat een tiener graag wil feesten en met vrienden op stap wil, maar tegelijkertijd is er ook de behoefte om gedragen te worden, zich veilig en beschermd te voelen.

De effecten van rouw op een puber

Een rouwproces is een intensieve periode en dit zal er ook voor zorgen dat er gevolgen te zien zullen zijn bij een puber. Kenmerken die R.M. Feijen (2005) noemt zijn; slaapproblemen en concentratieproblemen. Meestal gaan de schoolprestaties aanzienlijk achteruit. In de klas zien we vooral dat kinderen dagdromen.

N. Foolen en K. van Rooijen (2011) waarschuwen voor het problematiseren van rouw; de meeste kinderen en volwassenen redden het prima zonder extra hulp. School fungeert dan als een plek waar kinderen weer even de gewone dagelijkste routine kunnen ervaren.

3.3 HOE HELP JE EEN KIND DAT ROUWT?

In de theorie die er te vinden is over dit onderwerp zijn er veel verschillende meningen te vinden over hoe een kind te helpen dat rouwt. Dit heeft er natuurlijk ook sterk mee te maken waar een kind behoefte aan heeft. In het vorige deel hebben we al gezien dat een rouwproces individueel is en dus voor iedereen anders. Dit betekent ook dat je iedereen op een andere manier moet helpen. Wel zijn er een aantal algemene uitspraken die in veel literatuur naar voren komen.

M. Bos-Meeuwsen (2004) komt met een aantal van deze uitspraken die ook in andere literatuur terug te vinden zijn. Wees je ervan bewust dat verdriet nooit af is. Het duurt een leven lang. De pijn wordt minder, maar je bent er nooit helemaal van genezen.

Het is heel belangrijk om kinderen juiste en duidelijke informatie te geven over de dood. Het is soms moeilijk om eerlijk antwoord te geven, maar toch is dit belangrijk. Volwassenen zijn volgens M. Bos-Meeuwsen (2004) geneigd woorden te gebruiken als: op reis gaan, slapen of meegenomen worden. Dit schept veel onduidelijkheid bij kinderen.

Een rouwproces is voor iedereen anders, geef kinderen dan ook de ruimte om te rouwen op hun eigen manier. Geef ze de mogelijkheid om er ook op onverwachte momenten uiting aan te geven. Verder is ook belangrijk om erop in te gaan wanneer kinderen indirect hun verdriet tonen, bijvoorbeeld in gedrag of via lichamelijke klachten. Opzienbarend is het resultaat van het onderzoek gedaan door Silverman en Wirden (1992). Uit dit onderzoek werd duidelijk dat volwassenen kinderen vaak vertellen dat ze nu maar volwassen moeten worden en dus sterk en flink moeten zijn. Mede als gevolg hiervan is een groot deel van kinderen meer geneigd om zijn of haar eigen gevoelens voor zich te houden.

Er zijn pubers die sterke emotionele reacties vertonen bij een verlies, maar het komt ook veel voor dat een puber niet direct iets voelt. T. Vegt (2006) geeft aan dat de meeste pubers zich hiervoor schamen of zich schuldig voelen, terwijl het heel normaal is. Het “even niets voelen” is een afweermechanisme van je lichaam. Het duurt soms tijden voordat het verdriet er toch uit komt. Laat een puber weten dat het niet erg is om niet direct iets te voelen.

Het is voor een kind belangrijk om te zien dat de volwassenen ook emoties hebben. Het is niet erg wanneer kinderen zien dat iemand verdrietig is. Het kan zijn dat ze hier even van schrikken, maar het schept ook een gevoel van verbondenheid. (M. Bos-Meeuwsen 2004)

Verder hebben pubers in rouw behoefte aan veiligheid en continuïteit in de dagelijkse routine. De school kan hierin een goede rol vervullen.

M. Bos-Meeuwsen (2004) benoemd verder het gebruik van symbolen of rituelen. Dit helpt een puber de rouw te kunnen verwerken. Er zijn allerlei kleine zichtbare gewoontes die hieraan bijdragen, zoals: het branden van een kaars, een fotohoekje of het aan het einde van het jaar nog eens benoemen van de overleden mensen.

In de periode waarin een puber zit is het erg belangrijk geaccepteerd te worden door leeftijdsgenoten en gelijk te zijn aan hen. Volgens R.M. Feijen (2005) maakt een traumatische ervaring het moeilijk deze wens te realiseren en daarom neemt het kind in het bijzijn van zijn leeftijdsgenoten vaak een onverschillige houding aan ten aanzien van het verlies. Aan de andere kant is het optrekken met leeftijdsgenootjes ook juist een manier om even niet aan het verlies te hoeven denken, een vorm van afleiding.

3.4 WAT DOE JE ALS SCHOOL VAN TE VOREN?

Een docent kan zich niet voorbereiden op het sterven van een leerling, maar hij kan zich er wel op voorbereiden wat hij kan doen. T. Snel (1995) geeft aan dat niet weten wat je verwachten kunt een enorme druk legt op mensen. Vanuit het gevoel geen controle te hebben, ontstaat hulpeloos- en hopeloosheid. Hij benadrukt dat je van te voren moet hebben nagedacht over situaties als deze.

Je kunt als docent een kind voorbereiden op het omgaan met verlies. Veel mensen zijn bang om over de dood te praten met kinderen, maar dit is volgens E. Keirse (1993) wel goed om te doen. Dit kan op veel verschillende manieren, hij noemt: 'de wijze waarop men stilstaat bij het overlijden van een vogeltje, de manier waarop met hen praat over iemand die sterft, een bezoek aan een kerkhof, waarbij men luistert naar de vragen van kinderen en eerlijke antwoorden geeft, leert een kind op veilige momenten iets over sterven en doodgaan, over verdriet, op een moment dat men dit kan beheersen.'

Verder geeft E. Keirse (1993) aan dat een tijdige uitwisseling in de klas over wat ziekte, sterven en afscheid nemen betekent, bespaart op verkeerde reacties. Dit zou voorkomen dat pubers uit angst verkeerd reageren op degene die door rouw getroffen wordt. Het moet voor een kind duidelijk zijn dat een onderwerp als dood bespreekbaar is. De school kan een houding aannemen waarin men duidelijk maakt dat het niet raar of stom is om emoties te hebben, maar juist één van de normale zaken in het leven.

3.5 HET MOMENT DAT ZICH EEN STERFGEVAL VOORDOET OP SCHOOL

Het is belangrijk om als school voorbereid te zijn voor het moment dat zich een sterfgeval voordoet op school. Het is volgens A.M. Mulder en Y. van Breukelen (1996) is het van belang dat de school beschikt over draaiboeken om goed met schokkende gebeurtenissen en moeilijke situaties om te kunnen gaan. Een nauwkeurige beschrijving van de stappen die ondernomen moeten worden en wie daarvoor verantwoordelijk zijn is van essentieel belang.

Het maken van een draaiboek kan op verschillende manieren. Soms bestaat een draaiboek uit veel tekst en toelichting, maar het kan ook zijn dat er alleen een opsommingen van punten genoemd wordt. Belangrijk is dat de informatie die in een dergelijk draaiboek staat snel opgenomen moet kunnen worden. Het is een boek dat in crisismomenten gebruikt zal worden en dus moet het duidelijk en makkelijk leesbaar zijn. R. Fiddelears-Jaspers (1996) geeft aan dat het geen zin heeft om een zeer gedetailleerd draaiboek te maken. Een overzichtelijke checklist is handig, de uitgebreide verantwoording hiervan kan dienen als achtergrond informatie.

E. Keirse (1993) noemt als voorwaarde, om adequaat om te kunnen gaan met verdriet bij jongeren, de mogelijkheid voor de leerkrachten zelf of stil te kunnen staan bij hun eigen angsten omtrent dood en sterven, bij hun eigen verdriet, hun eigen verdriet kunnen uiten en durven laten zien en zelf niet overdreven angstig te zijn als verdriet wordt geuit. Belangrijk is dus dat ook de leerkrachten de ruimte krijgen om te rouwen en bewust gemaakt worden van het feit van hun invloed op de leerlingen.

3.6 NAZORG

Het moment na een overlijden, het moment dat het leven weer verder gaat. Op school zal dit een vreemd moment zijn. Het is niet zo dat wanneer een uitvaart geweest is, dat het proces is afgesloten. Er is nazorg nodig, maar niet alleen voor de leerlingen, maar voor alle betrokkenen. We onderscheiden drie soorten nazorg: in de klas, voor de docent en voor het team.

Nazorg in de klas

R. Fiddelears-Jaspers (1996) geeft aan dat er geen standaard is te geven voor manier waarop de nazorg moet verlopen in een klas. Wel is duidelijk dat met name de mentor een taak heeft in de nazorg van de leerlingen. Maar ook tijdens de lessen van vakdocenten zal de gebeurtenis nog wel eens ter sprake komen. In de weken na het overlijden kan de mentor nog enkele lessen besteden aan het rouwproces van leerlingen. Zoals al eerder genoemd is een rouwproces voor iedereen anders. Het is dus ook niet altijd goed om alle leerlingen te betrekken bij lessen over rouwverwerking. Sommige kinderen willen dat helemaal niet en vinden het vreselijk als de nog verse wonden weer opengereten worden. Er kan ook gekozen worden om individuele aandacht te geven, buiten de les om. De mentor moet volgens R. Fiddelears-Jaspers (1996) oog hebben voor de leerlingen die extra kwetsbaar zijn wanneer het gaat om verdriet en rouw. De signalen die ze noemt in de richting van problemen zijn: hulpeloos gedrag, aandacht vragen, overactiviteit, huilen, lichamelijke klachten, nors gedrag, verslechterde resultaten, sociale problemen, slaapmoeilijkheden en agressiviteit. Vooral wanneer meerdere van deze signalen opgepikt worden moet de mentor actie ondernemen.

R. Fiddelears-Jaspers (1996) geeft dat het goed is, in het geval van een overleden leerling, aandacht te besteden aan de beste vriend van de overleden leerling. Weten dat er aandacht is voor je problemen kan al genoeg zijn.

Ook leerlingen met ‘oud’ verdriet zijn goed om in de gaten te houden. R. Fiddelears-Jaspers (1996) geeft aan dat het verdriet van leerlingen die zelf al eens van dichtbij geconfronteerd zijn met een verlies opnieuw heftig kan toeslaan.

‘Het is niet per se de taak van de school om het rouwproces van de leerling op te pakken. Wel om te signaleren en samen met de ouder(s) te zoeken naar adequate hulp.’ (R. Fiddelears-Jaspers 1996)

Nazorg voor de leraar

N. Foolen en K. van Rooijen kwamen in 2011 met een onderzoek waaruit bleek dat docenten enorme behoefte hebben aan nazorg wanneer er een leerling is overleden. Net als bij de leerling kan ook bij een docent een overlijden oude wonden openrijten. Volgens R. Fiddelears-Jaspers (1996) is het te begrijpen dat hij of zij dan soms niet in staat is leerlingen op te vangen of zelfs maar les te geven. Als oplossing draagt ze aan; een luisterend oor en steun van de schoolleiding en de collega’s. ~~Echter~~ De lopen ~~de~~ belevingen van verschillende mensen lopen soms echter zo uiteen dat er geen steun meer gevonden kan worden bij elkaar. Een doorverwijzing naar externe begeleiding is dan verstandig.

Nazorg voor het team

Wanneer een team gezamenlijk iets ernstigs heeft meegemaakt, samen in een crisissituatie heeft gezeten, is het goed na een tijdje als team aandacht te besteden aan gebeurtenissen en aan elkaar. Ook hier zouden externe deskundigen bij ingeschakeld kunnen worden. R. Fiddelears-Jaspers geeft aan dat weten wie waarvoor verantwoordelijk is, op elkaar kunnen terug vallen en een goede afronding van het proces belangrijke aspecten zijn voor het omgaan met een overlijden op school.

3.7 CONCLUSIE LITERATUURSTUDIE

Bevindingen met betrekking tot het kind

Piaget omschrijft verschillende fases in de ontwikkeling van een kind. De kinderen waarop dit onderzoek betrekking heeft zijn pubers, dus kinderen in de fase twaalf jaar en ouder. Piaget zegt: 'Kinderen gaan rationeler en systematischer denken over abstracte zaken en hypothetische gebeurtenissen. Het kind begint te fantaseren over dingen die de realiteit te boven gaan. Ze denken na over wat zou kunnen gebeuren, niet alleen meer over wat actueel is.'

Net als de verschillende fases in de ontwikkeling van een kind zijn er ook verschillende manieren waarop een kind tegen de dood aan kijkt. Volgens Feijen (2005) zijn kinderen vanaf een jaar of twaalf goed in staat volledig te beseffen dat de dood onvermijdelijk, universeel en onomkeerbaar is.

Verder zijn er kenmerken die passen bij een puber in rouw. Een rouwproces is een intensieve periode en dit zal er ook voor zorgen dat er gevolgen te zien zullen zijn bij een puber. Kenmerken die R.M. Feijen (2005) noemt zijn; slaapproblemen en concentratieproblemen. Meestal gaan de schoolprestaties aanzienlijk achteruit. In de klas zien we vooral dat kinderen dagdromen. Typisch voor een puber is het om alleen te willen zijn in een proces van rouw.

Daarnaast komt uit de theorie duidelijk naar voren dat het voor een puber in rouw erg belangrijk is om duidelijkheid te krijgen in de informatie. Houdt geen dingen achter en benoem de dingen zoals ze zijn.

Een puber in een rouwproces heeft niet alleen te maken met het proces van rouw, maar ook met het proces van volwassen worden. Een sterfgeval en een rouwproces verstoort dit proces van opzoek zijn naar zichzelf behoorlijk. Volgens T. Vegt (2006) is er geen andere periode dan rond de pubertijd dat de mens zo intens voelt wat dood betekend.

M. Bos-Meeuwsen (2004) benoemd verder het gebruik van symbolen of rituelen. Dit helpt een puber de rouw te kunnen verwerken. Er zijn allerlei kleine zichtbare gewoontes die hieraan bijdragen, zoals: het branden van een kaars, een fotohoekje of het aan het einde van het jaar nog eens benoemen van de overleden mensen.

N. Foolen en K. van Rooijen (2011) waarschuwen voor het problematiseren van rouw; de meeste kinderen en volwassenen redden het prima zonder extra hulp. School fungeert dan als een plek waar kinderen weer even de gewone dagelijkste routine kunnen ervaren.

Bevindingen met betrekking tot de begeleiding

Uit de onderzochte theorie komen een aantal adviezen naar voren met betrekking tot de begeleiding van een rouwproces, een opsomming van de belangrijkste punten;

- Een rouwproces is voor iedereen anders, geef kinderen dan ook de ruimte om te rouwen op hun eigen manier.
- Laat een puber weten dat het niet erg is om niet direct iets te voelen.
- Het is voor een kind belangrijk om te zien dat de volwassenen ook emoties hebben.
- Er is geen standaard is te geven voor manier waarop de nazorg moet verlopen in een klas. Wel is duidelijk dat met name de mentor een taak heeft in de nazorg van de leerlingen.

Bevindingen met betrekking tot de docent

T. Snel (1995) geeft aan dat een docent zich niet voorbereiden kan op het sterven van een leerling, maar hij kan zich wel voorbereiden op wat hij kan doen. Niet weten wat je verwachten kunt legt een enorme druk op mensen. Hij benadrukt dat je van te voren moet hebben nagedacht over situaties als deze.

Volgens E Keirse (1993) kun je als docent een kind voorbereiden op het omgaan met verlies. Veel mensen zijn bang om over de dood te praten met kinderen, maar dit is volgens E. Keirse wel belangrijk.

Volgens A.M. Mulder en Y. van Breukelen (1996) is het van belang dat de school beschikt over draaiboeken om goed met schokkende gebeurtenissen en moeilijke situaties om te kunnen gaan.

E. Keirse noemt als voorwaarde, om adequaat om te kunnen gaan met verdriet bij jongeren, de mogelijkheid voor de leerkrachten zelf of stil te kunnen staan bij hun eigen angsten omtrent dood en sterven, bij hun eigen verdriet, hun eigen verdriet kunnen uiten en durven laten zien en zelf niet overdreven angstig te zijn als verdriet wordt geuit. Belangrijk is dus dat ook de leerkrachten de ruimte krijgen om te rouwen en bewust gemaakt worden van het feit van hun invloed op de leerlingen.

R. Fiddelears-Jaspers (1996) zegt: 'Het is niet per se de taak van de school om het rouwproces van de leerling op te pakken. Wel om te signaleren en samen met de ouder(s) te zoeken naar adequate hulp.'

N. Foolen en K. van Rooijen kwamen in 2011 met een onderzoek waaruit bleek dat docenten enorme behoefte hebben aan nazorg wanneer er een leerling is overleden.

3.8 BETEKENIS VOOR ONDERZOEK

Bij het opstellen van de interviewleidraden is gebruik gemaakt van de conclusies uit de literatuur. Uit de conclusies zijn vragen gekomen die gesteld zijn tijdens de interviews. Hierdoor is na het afnemen van de interviews is een mooie vergelijking tussen praktijk en theorie mogelijk.

4. ONDERZOEKSVRAAG EN VERWACHTINGEN

4.1 ONDERZOEKSVRAAG

Wat heb ik als mentor nodig om een groep leerlingen, in het middelbaar onderwijs, tijdens de les goed te kunnen begeleiden in het geval zich een sterfgeval voordoet in de directe omgeving van een leerling?

4.2 DEELVRAGEN

1. In hoeverre is het rouwprotocol van de school voldoende voor docenten om goed te kunnen handelen in het geval zich een sterfgeval voordoet?
2. Wat benoemen docenten als benodigdheden om een groep goed te kunnen begeleiden in het geval er in de naaste omgeving iemand overlijdt?
3. Wat benoemen leerlingen die te maken krijgen met een overlijden als belangrijke ondersteuning in de begeleiding van een rouwproces?

4.3 TOELICHTING

Ik wil er tijdens mijn onderzoek achter komen wat ik als mentor nodig heb om een groep leerlingen goed te kunnen begeleiden in het geval zich een sterfgeval voordoet. Om deze vraag goed te kunnen beantwoorden moeten er verschillende kanten belicht worden. In de literatuur gaat het steeds over meerdere betrokkenen. Het gaat er niet alleen om wat ik als docent nodig heb, maar uiteraard ook om wat de leerlingen nodig hebben. Verder is het ook van belang wat het management doet mocht een dergelijke situatie zich voordoen. Deze drie verschillende kanten hebben geleid tot de drie deelvragen. Ten eerste ga ik kijken naar het protocol dat het management voorschrijft, daarna ga ik vragen wat docenten benoemen als benodigdheden en tot slot ga ik kijken naar de benodigdheden die de leerlingen noemen.

5. METHODE ONDERZOEK

Om de onderzoeksvraag goed te kunnen beantwoorden wordt er bij dit onderzoek gekozen om gebruik te maken van een kwalitatief onderzoek. Het doel van dit onderzoek is om handvatten voor mijzelf en mijn collega's te vinden in het geval zich een sterfgeval voordoet in onze omgeving. Deze doelstelling is niet te bereiken wanneer de collega's niet in het onderzoek betrokken zouden worden. Verder gaat het er uiteindelijk om dat wij als docenten zo goed mogelijk kunnen handelen, zodat wij onze leerlingen zo goed mogelijk kunnen begeleiden. In een kwalitatief onderzoek komen er door de open vraagstelling, mogelijke gedragingen en reacties naar voren. Daarom moeten ook de leerlingen betrokken worden in het onderzoek. Ik kan geen uitspraken doen over deze groep als ik hen niet eerst onderzocht heb.

5.1 ONDERZOEKSGROEP EN KEUZE VOOR ONDERZOEKSINSTRUMENTEN

Voor de verschillende deelvragen zijn verschillende onderzoeksgroepen nodig. Deze onderzoeksgroepen zullen hieronder verduidelijkt worden.

1. In hoeverre is het rouwprotocol van de school voldoende voor docenten om goed te kunnen handelen in het geval zich een sterfgeval voordoet?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het protocol van de school nodig, deze is toegevoegd als bijlage 12, pagina 49. Dit protocol heb ik naast een checklist gelegd vanuit de literatuur, toegevoegd als bijlage 2, pagina 32.

2. Wat benoemen docenten als benodigdheden om een groep goed te kunnen begeleiden in het geval er in de naaste omgeving iemand overlijdt?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden heb ik verschillende collega's geïnterviewd. De uitgewerkte interviews zijn terug te vinden in de bijlagen, bijlage 3,4,6 en 7, pagina 36. Ik heb ervoor gekozen om twee mensen te interviewen die al eens te maken hebben gehad met het onderwerp en twee collega's die hiermee nog geen ervaring hebben opgedaan. Daarnaast ga ik een collega interviewen die zijn vader verloren is tijdens zijn eigen schoolperiode, toegevoegd als bijlage 5, pagina 39. Ik heb deze collega's allen individueel benaderd om te vragen of ze mee wouden werken aan het onderzoek. Ik heb deze mensen geïnterviewd om erachter te komen wat zij graag zouden willen in een dergelijke situatie. De interview leidraad heb ik opgesteld aan de hand van mijn conclusies uit de theorie. Uit deze conclusies zijn vragen gekomen die ik gebruikt heb in de interviews.

3. Wat benoemen leerlingen die te maken krijgen met een overlijden als belangrijke ondersteuning in de begeleiding van een rouwproces?

Deze vraag zal beantwoord worden met behulp van het interviewen van leerlingen. De uitgewerkte interviews zijn toegevoegd als bijlage 8-11, pagina 43. Ik heb ervoor gekozen om vier leerlingen te interviewen. De interviewleidraad is zo geschreven dat ik kan inspelen op de ervaring van de leerling. Als de leerling ervaring heeft met een overlijden loopt het interview anders dan wanneer de leerling geen ervaring heeft met een dergelijke situatie. In eerste instantie heb ik mijn teamleider om toestemming gevraagd voor het afnemen van de interviews. Na zijn toestemming heb ik een aantal leerlingen gekozen. Vanwege de gevoeligheid van het onderwerp heb ik ervoor gekozen leerlingen te kiezen uit mijn eigen mentorgroep. Dit zijn leerlingen die ik goed ken en die ik in de gaten kan houden wanneer het toch zo mocht zijn dat mijn vragen zorgen voor een emotionele reactie. Nadat ik mijn keuze had gemaakt, heb ik toestemming gevraagd aan de ouders van de leerlingen. Tot slot heb ik de leerlingen zelf gevraagd of ze mee wouden werken. Ook in dit geval zijn de interview vragen voortgekomen uit de conclusies van de theorie.

6. RESULTATEN

In dit hoofdstuk word een weergave gegeven van de verschillende resultaten verkregen door het doen van onderzoek. De resultaten zijn weergegeven in verschillende delen. Als eerst wordt er gekeken naar het rouwprotocol en in hoeverre deze aan sluit bij de checklist gevonden in de literatuur. Daarna wordt er gekeken welke informatie is verkregen uit de interviews afgenomen bij de docenten. Vervolgens wordt er gekeken wat er naar voren is gekomen uit de interviews met leerlingen. Tot slot worden de resultaten uit de interviews met docenten en leerlingen met elkaar vergeleken.

6.1 RESULTATEN MET BETREKKING TOT PROTOCOL

Het draaiboek van de school is naast de checklist gelegd gevonden in de literatuur, deze checklist is toegevoegd als bijlage op bladzijde 32. Het draaiboek is bijna identiek aan de checklist, er ontbreken geen belangrijke zaken wat betreft de gang van zaken. Wel zijn er andere punten in het draaiboek die opvallen:

Het draaiboek is sterk verouderd. Op de voorkant wordt gerefereerd aan een locatie die al een aantal jaren niet meer bestaat. Op één van de eerste pagina's van het draaiboek worden namen en telefoonnummers genoemd van mensen die niet meer werkzaam zijn op school. Er wordt in het boek niets gezegd over de manier waarop er samen gewerkt moet worden met andere afdelingen en scholen binnen het gebouw.

In het draaiboek wordt gesproken over nazorg, hier worden een aantal punten genoemd waaraan gedacht moet worden. Er wordt geen verdere uitleg gegeven over de manier waarop er verder moet worden gegaan.

In het inleidend verhaal van het draaiboek (bijlage 12, pagina 49) staat het volgende: 'In een school met een goed pedagogisch klimaat is ruimte voor zowel plezierige als verdrietige ervaringen. Leren omgaan met verlies en met gevoelens van verdriet en rouw is een belangrijke taak waarin de school kan bijdragen.' Deze uitspraak geeft de visie van de school weer met betrekking tot dit onderwerp.

6.2 RESULTATEN MET BETREKKING TOT DOCENTEN

De resultaten met betrekking tot de docenten komen voort uit interviews. De volledig uitgeschreven interviews zijn toegevoegd als bijlage, terug te vinden op pagina 36.

De manier waarop we tegen de dood aan kijken

Uit de interviews komt naar voren dat volwassenen over het algemeen denken dat kinderen makkelijker kunnen omgaan met de dood. Ze geven aan te denken dat kinderen hier minder vraagtekens bij zetten dan volwassenen en sneller praktisch denken. De docenten denken over het algemeen dat het een vrij gemakkelijk proces is voor de leerlingen. Er is één docent die hier anders over denkt, dit is een docent die een dergelijke situatie meegemaakt heeft. Deze docent geeft aan dat pubers juist enorm in de emotie kunnen schieten en hier lastig weer uit kunnen komen.

Nazorg

Er is een verschil in de reacties wat betreft de vraag met betrekking tot nazorg voor de docenten. Opvallend hierin is dat de docenten die een sterfgeval meegemaakt hebben aangeven dat er wel degelijk behoefte is aan nazorg voor de docenten en de docenten die geen ervaring hebben met een dergelijke situatie geven aan te denken geen behoefte te hebben aan nazorg.

Collega 1: *'Zelfs nu, vierendertig jaar later, heb ik het elke keer nog moeilijk als ik het erover heb. Ik heb alles nog heel helder op mijn netvlies. Het is wel degelijk belangrijk om dit goed af te sluiten. Mensen moeten er veel over kunnen praten.'*

Kennis vooraf en protocol

De meeste geïnterviewde docenten denken niet dat je vooraf kennis nodig hebt over het onderwerp rouw. Wel vinden ze het allemaal belangrijk dat er een rouwprotocol klaar ligt. De meesten hebben geen kennis van dit protocol en vinden ook niet dat dit nodig is op voorhand. Meerdere docenten geven aan dit onderwerp te willen behandelen vanuit gevoel, zonder richtlijnen. Er is één uitzondering, er is één docent die het wel nodig vindt om vooraf kennis te hebben over rouw bij pubers en ook om vooraf te weten hoe het rouwprotocol eruit ziet, deze docent geeft aan dat het moment zelf te laat is om nog informatie in te winnen. Eén docent oppert het idee om naast een rouwprotocol ook een kist met materialen klaar te hebben liggen, met daarin bijvoorbeeld lesplanformulieren of andere materialen die je kunt gebruiken in de les.

Externe hulp

Tijdens de interviews komt meerdere malen naar voren dat docenten denken behoefte te hebben aan externe hulp. Vooral de docenten zonder ervaring met een rouwproces geven aan het prettig te vinden hulp te kunnen vragen aan anderen. Het moet duidelijk zijn waar een docent terecht kan als deze er zelf niet uit komt. De docenten geven aan een dergelijk proces misschien niet alleen te kunnen begeleiden. Iemand noemt dat er een duidelijk overzicht moet zijn in het rouwprotocol waar je terecht kunt als je het niet alleen redt.

Het onderwerp dood in de klas

Alle docenten zijn het er samen over eens dat het onderwerp dood niet in de klas besproken hoeft te worden als dit niet aan de orde is. Geen van de docenten zou hier een les aan wijden. Mocht het zo zijn dat er een leerling is waarvan bijvoorbeeld een opa of oma overleden is dan zijn er wel docenten die dit klassikaal zouden bespreken, maar niet allemaal. Eén van de docenten geeft aan dat het onderwerp rouw iets is wat thuis besproken hoort te worden en niet op school. Deze docent zou wel over het onderwerp willen praten, maar individueel met leerling waar het betrekking op heeft en niet klassikaal. Hij zei: *'Ik vind niet dat rouw een onderwerp is dat je moet aansnijden als dit niet aan de orde is. Ik vind dit meer een taak voor ouders.'*

Hulp vanuit school

De docenten geven aan dat er vanuit het management van de school niets geregeld is om mensen voor te bereiden op dit onderwerp. Er is wel een rouwprotocol, maar hier zijn de meeste mensen niet van op de hoogte. Eén van de docenten geeft aan dat er vanuit het management vooral zakelijk gedacht wordt. Als er iemand in iemands omgeving overlijdt dan mag je daar eventjes over rouwen, maar je moet vooral zo snel mogelijk weer verder. Deze docent vindt dat er vanuit de organisatie te weinig aandacht is voor dit soort zaken.

Verdriet van de docent

Alle docenten zijn het met elkaar eens wat betreft hun eigen verdriet in het geval zich een sterfgeval voordoet. Ze vinden allen dat je als docent je verdriet mag laten zien aan leerlingen. Wel geven ze hierbij aan dat dit met mate moet. Eén van de docenten denkt dat het helpt om je eigen verdriet te laten zien. Dit zorgt er misschien voor dat taboe op huilen in gezelschap voor leerlingen minder groot wordt. Het mag niet zo zijn dat het verdriet van de docent dusdanig is dat de leerlingen hier hinder van ondervinden. Meerdere docenten geven aan dat wanneer je te verdrietig bent en je niet in staat bent dit aan de kant te zetten, je hulp moet inschakelen.

Rol van de docent in rouwproces

De docenten zijn het met elkaar eens over de rol van een docent in het rouwproces van een leerling. Een vakdocent moet niet te veel aandacht geven aan dit proces, tenzij een leerling hier nadrukkelijk behoefte aan heeft. De mentor heeft een grotere rol in het proces, deze is in eerste instantie verantwoordelijk voor het welbevinden van de leerling. Wel vinden de docenten het allen belangrijk om de leerling goed in de gaten te houden en hulp in te schakelen mocht dit nodig zijn.

Verder

Eén van de docenten heeft genoemd dat school ook een plek kan zijn waar het leven weer gewoon verder gaat. Mocht er in de thuissituatie van een leerling iemand zijn overleden, dan is school misschien ook een plek waar alles gewoon normaal is gebleven. Kinderen hebben er volgens deze docent ook behoefte aan om weer gewoon les te krijgen en het sociale leven weer op te pakken.

Visie protocol

In het inleidende verhaal van het draaiboek kwam de volgende 'visie' naar voren: 'In een school met een goed pedagogisch klimaat is ruimte voor zowel plezierige als verdrietige ervaringen. Leren omgaan met verlies en met gevoelens van verdriet en rouw is een belangrijke taak waarin de school kan bijdragen.' Deze uitspraak komt niet terug in de interviews met de docenten. Ze zijn er niet van op de hoogte.

6.3 RESULTATEN MET BETREKKING TOT LEERLINGEN

De resultaten met betrekking tot de leerlingen zijn voortgekomen uit de vier interviews. De volledig uitgeschreven interviews zijn toegevoegd als bijlage, terug te vinden op pagina 43.

Fantasie

De vraag met betrekking tot fantasie is voortgekomen uit de theorie van Piaget. Hij geeft aan dat een kind van 12 jaar of ouders begint te fantaseren over dingen die de realiteit te boven gaan. Er zijn leerlingen die aangeven weleens te fantaseren over dingen die eigenlijk niet kunnen, maar ze zijn zich wel bewust van de realiteit. Ze geven aan goed te weten wat echt is en wat niet. Ze maken zich over het algemeen ook niet druk over nare dingen die eventueel zouden kunnen gebeuren. Er was één uitzondering. Eén van de leerlingen gaf aan weleens na te denken over hoe het zou zijn als hij verongelukt.

Betekenis van de dood

De leerlingen weten allen dat de dood onomkeerbaar is. Wel vinden de meeste leerlingen het lastig om precies uit te leggen wat het betekent als je dood bent. Sommigen geven aan dat iemand naar de hemel gaat, anderen weten het niet precies.

Praten

De geïnterviewde leerlingen die eens te maken hebben gehad met een sterfgeval waren allen bereid hier iets over te vertellen. Sommige leerlingen heel openhartig en anderen iets meer gesloten. Wel gaven ze allen aan dat ze het graag zouden bespreken met klasgenoten wanneer er iemand in hun omgeving overlijdt. Ook geven de leerlingen aan dat het een onderwerp is dat ook wel in de klas besproken kan worden als daar geen aanleiding voor is. Ze denken dat het goed is om er met elkaar over te praten.

Gevolgen verdriet

Geen van de leerlingen geeft aan gevolgen te hebben ondervonden van hun verdriet. De schoolprestaties hebben er niet onder geleden.

De collega die zelf meegemaakt heeft dat zijn vader is overleden tijdens zijn schoolperiode geeft wel aan last hebben van gevolgen van zijn verdriet. Hij geeft aan last te hebben gehad van gedragsproblemen, hij had moeite met autoriteit. Ook zijn de schoolprestaties achteruit gegaan als gevolg van zijn ervaring. Hij was eens het slimste jongentje in de klas, maar na het overlijden van zijn vader was dit niet meer belangrijk voor hem.

Symbolen en rituelen

Het merendeel van de leerlingen geeft aan positief te zijn over het gebruik van symbolen en rituelen. Eén van de geïnterviewde leerlingen heeft een armbandje met daaraan bedeltjes die symbool staan voor haar overleden broer, ze geeft aan dat dit haar rust geeft en dat ze het op die manier een plekje kan geven.

De geïnterviewde collega met eigen ervaring geeft aan geen gebruik te hebben gemaakt van een symbool of ritueel. Hij wou op geen enkele manier opvallen of een uitzondering zijn. Een symbool of ritueel zou hem anders maken dan zijn klasgenoten en dit wou hij juist niet.

Huilen

De meeste leerlingen vinden het wel oké om te huilen waar klasgenoten bij zijn. Er is er eentje die aangeeft dit best lastig te vinden. Ze zeggen erbij, als iedereen heel verdrietig is, dan is het niet raar om te huilen. Verder zijn ze het er samen over eens dat een docent ook mag huilen als hij of zij verdrietig is, één van de leerling zei: een docent is toch ook een mens.

Het gaat het?

De leerlingen geven aan het prettig te vinden als een docent ze goed in de gaten houdt wanneer ze verdrietig zijn. Maar niet alle docenten moeten steeds vragen hoe het met ze gaat. Af en toe checken hoe het is, is wel prettig, maar niet te vaak. De meningen zijn erover verdeeld of dit moet gebeuren door de mentor of door een andere docent. Dit hangt er volgens de leerlingen vanaf met welke docent je een goede band hebt.

Een toevoeging van de collega met eigen ervaring is dat het heel belangrijk is kinderen structuur en houvast te bieden op school. Hij wou geen uitzondering zijn en niet opvallen, maar heeft het wel erg gemist dat iemand hem goed in de gaten heeft gehouden. Als docent moet je niet steeds vragen hoe het gaat, maar er wel duidelijk zijn als dat nodig is.

Details

De leerlingen geven allen aan graag alles te willen weten. De volwassenen mogen iets wel voorzichtig brengen, maar ze moeten wel eerlijk alles vertellen.

De geïnterviewde collega met eigen ervaring geeft aan dat hij het destijds heel belangrijk vond om alles te weten. Hij geeft aan dat er een bepaalde sfeer hangt, deze voel je als kind heel goed aan, daarom is het belangrijk dan ook alles te weten.

Betrokken

Eén van de geïnterviewde leerlingen zit op het moment in een situatie waarbij iemand dichtbij ziek is. Hij wordt heel erg betrokken in het ziekteproces en geeft aan dit prettig te vinden. Hierdoor kan hij het beter begrijpen en het beter een plek geven.

Terug naar school

De collega met eigen ervaring geeft aan dat het prettig was om weer naar school te gaan. De situatie thuis was heftig en erg veranderd. De normale gang van zaken op school was een prettige afleiding.

6.4 VERGELIJKING LEERLING EN DOCENT

Niet alle vragen die gesteld zijn in de interviews hebben betrekking op de docent en de leerling, dus niet alle onderdelen zijn met elkaar te vergelijken. Een aantal wel, daarvan volgt hieronder een overzicht.

Docent	Leerling
De docenten zouden het onderwerp dood niet aansnijden in de klas zonder hier een aanleiding voor te hebben.	De leerlingen vinden het onderwerp dood iets dat besproken kan worden in de klas, ook als hier geen aanleiding voor is.
Eén van de docenten zegt rouw van een leerling individueel te bespreken en er niet klassikaal aandacht aan te willen besteden.	De leerlingen geven aan het prettig te vinden het onderwerp klassikaal te bespreken en te luisteren naar elkaars ervaring.
De docenten vinden dat ze mogen huilen voor de klas, maar hun verdriet mag niet dat van de leerlingen overstemmen.	De leerlingen zijn het met de docenten eens, een docent mag zijn of haar verdriet tonen.
De docenten vinden het begeleiden van een rouwproces van een leerling vooral de taak van de mentor.	De leerlingen geven aan dat niet alle docenten zich moeten bemoeien met het rouwproces, maar dit hoeft niet perse alleen je mentor te zijn.
Docenten geven aan dat school een plek is waar de normale gang van zaken weer opgepakt kan worden.	De leerlingen denken daar hetzelfde over.

Het meest opvallende verschil dat naar voren is gekomen na het doen van de interviews is de mate waarin de docenten en de leerlingen aandacht willen besteden aan het onderwerp. De docenten geven allen aan dat ze geen aandacht willen besteden aan het onderwerp als hier geen aanleiding voor is. De leerlingen geven aan dat het een onderwerp is waar best klassikaal aandacht aan mag worden besteed.

7. CONCLUSIE EN DISCUSSIE

7.1 VERGELIJKING THEORIE EN PRAKTIJK MET BETREKKING TOT ROUWPROTOCOL

Draaiboek

Uit het onderzoek is naar voren gekomen dat het draaiboek (pagina 49) qua inhoud voldoet aan de checklist (pagina 32) gevonden in de literatuur (R. Fiddelears-Jaspers 1996). Wel waren een aantal punten die in het draaiboek die niet meer kloppen met de huidige situatie van de school. Op de voorkant van het draaiboek wordt gesproken over een locatie van de school die inmiddels niet meer bestaat en de namen en telefoonnummers genoemd in het boek zijn van mensen die grotendeels niet meer werkzaam zijn bij de school. Verder ontbreek er in het draaiboek een uitleg over de manier waarop moet worden samen gewerkt met de andere afdeling en school binnen het gebouw.

In de theorie wordt genoemd (R. Fiddelears-Jaspers 1996) dat een draaiboek uit veel tekst en toelichting kan bestaan, maar dat het voor belangrijk is dat een boek duidelijk en makkelijk leesbaar is omdat het in een crisissituatie moet worden gebruikt. Een overzichtelijke checklist is handig, de uitgebreide verantwoording hiervan kan dienen als achtergrondinformatie. De checklist waarover wordt gesproken in de theorie is voldoende aanwezig op de onderzochte school, maar verantwoording van deze checklist ontbreekt.

Nazorg

In het draaiboek wordt een korte opsomming gegeven van de manier waarop er met nazorg omgegaan dient te worden. Ook hierbij ontbreekt verdere toelichting. Wanneer je als mentor verder moet met een klas na een overlijden is dat geen simpele taak. Een uitgebreidere omschrijving over hoe om te gaan met kinderen in rouw zou op zijn plek zijn.

Visie

In de inleiding van het draaiboek wordt een visie uitgesproken met betrekking tot verdriet en rouw op school. Deze visie is niet terug gekomen tijdens de interviews. Deze visie is niet bekend bij de verschillende docenten. De visie klopt wel met de theorie volgens E. Keirse (1993), maar is niet terug te zien in de praktijk. Hierover later meer.

7.2 VERGELIJKING THEORIE EN PRAKTIJK MET BETREKKING TOT DOCENTEN

De manier waarop we tegen de dood aan kijken

De docenten denken dat kinderen makkelijker om kunnen gaan met het onderwerp dood dan volwassenen. Eén van de docenten spreekt uit dat een kind hier sneller praktisch over denkt. In de theorie wordt dit anders omschreven, volgens Fiddelears-Jaspers (1996) is het kenmerkend voor een puber in rouw om alleen op zijn of haar kamer te huilen. Bij normale rouw kan het lijken of de puber enigszins egocentrisch of ongevoelig is. Volgens Silverman en Wirden (1992) is een puber erg geneigd zijn verdriet en emoties te verbergen. Een puber lijkt dus ongevoelig of makkelijk verder te gaan, maar dit is niet altijd het geval. T. Vegt (2006) geeft aan dat het rouwproces bij sommige tieners pas begint als ze twintig jaar zijn. Het is dus belangrijk dat docenten weten dat de manier waarop kinderen om lijken te gaan met een rouwproces niet altijd het werkelijke verhaal is. We moeten ons er goed van bewust zijn dat het minder goed met iemand kan gaan dan hij of zij doet voorkomen.

Nazorg

Een aantal van de geïnterviewde docenten heeft aangegeven geen nazorg nodig denken te hebben wanneer zij te maken krijgen om een sterfgeval op school. In de theorie wordt hier anders over gedacht. N. Foolen en K. van Rooijen kwamen in 2011 met een onderzoek waaruit bleek dat docenten enorme behoefte hebben aan nazorg wanneer er een leerling is overleden. Dit is dus een duidelijk punt om mee te nemen voor het management van de school.

Kennis vooraf en protocol

De meeste docenten waren het met elkaar eens, je hebt geen kennis vooraf nodig over het onderwerp rouw. Ook vonden ze het niet allemaal nodig om het rouwprotocol van te voren gelezen te hebben. T. Snel (1995) geeft aan dat niet weten wat je verwachten kunt een enorme druk legt op mensen. Vanuit het gevoel geen controle te hebben, ontstaat hulpeloos- en hopeloosheid. Hij benadrukt dat je van te voren moet hebben nagedacht over situaties als deze. Jezelf van te voren verdiepen in het onderwerp kan dus geen kwaad, dit zal profijt opleveren wanneer je als docent in een dergelijke situatie komt.

Externe hulp

Bijna alle docenten die geïnterviewd zijn voor het onderzoek geven aan gebruik te willen kunnen maken van externe hulp mocht dit nodig zijn. Ze zijn er niet van overtuigd de situatie zelfstandig te kunnen handelen. In de theorie komt dit ook naar voren. Volgens R. Fiddelears-Jaspers (1996) is het te begrijpen dat een docent soms niet in staat is leerlingen op te vangen of zelfs maar les te geven. Als oplossing draagt ze aan; een luisterend oor en steun van de schoolleiding en de collega's. Echter lopen de belevingen soms zo uiteen dat met elkaar niet meer kan helpen. Een doorverwijzing naar externe begeleiding is dan verstandig. Het is belangrijk te weten waar je terecht kun als je hulp nodig hebt, maar ook is het goed te weten dat het niet erg is om hulp te vragen.

Opmerking [FvR1]: Zie eerdere wijziging, p. 10, 3.6

Het onderwerp dood in de klas

Alle geïnterviewde docenten geven aan het onderwerp dood niet te willen bespreken in de klas als daar geen aanleiding voor is. De geïnterviewde leerlingen hadden daar een andere mening over, zij zouden het onderwerp graag bespreekbaar maken. In de theorie komt naar voren dat het zeker mogelijk is om het onderwerp te behandelen met een groep leerlingen. Je kunt als docent een kind voorbereiden op het omgaan met verlies. Veel mensen zijn bang om over de dood te praten met kinderen, maar dit is volgens E. Keirse (1993) wel goed om te doen. Een punt om als docent mee te nemen, maar ook voor de directie van de school iets om over na te denken. Het zou aansluiten op de visie geschreven in de inleiding van het rouwprotocol van de school om aandacht te besteden aan het onderwerp.

Verdriet van een docent

Zowel de docenten als de leerlingen hebben aangegeven dat een docent ook zijn of haar verdriet mag laten zien in het geval zich een sterfgeval voordoet. Eén van de docenten heeft aangegeven dit ook waardevol te vinden voor de leerlingen. De theorie sluit aan bij wat de docenten en leerlingen zeggen. E. Keirse noemt als voorwaarde, om adequaat om te kunnen gaan met verdriet bij jongeren, de mogelijkheid voor de leerkrachten zelf of stil te kunnen staan bij hun eigen angsten omtrent dood en sterven, bij hun eigen verdriet, hun eigen verdriet kunnen uiten en durven laten zien en zelf niet overdreven angstig te zijn als verdriet wordt geuit.

De rol van een docent in het rouwproces van een leerling

De docenten hebben aangegeven dat vooral de mentor een belangrijke taak heeft in het begeleiden van een rouwproces van een leerling. Dit sluit aan bij wat Fiddelears-Jaspers (1996) zegt. Het is vooral zaak voor de overige docenten om een leerling goed in de gaten te houden. Een aanvulling vanuit de theorie is; 'Het is niet per se de taak van de school om het rouwproces van de leerling op te pakken. Wel om te signaleren en samen met de ouder(s) te zoeken naar adequate hulp.' (R. Fiddelears-Jaspers 1996) Het is voor een docent ook belangrijk om te weten waar de grenzen van zijn of haar vermogen om een leerling te helpen liggen. Signaleren en verdere hulp inschakelen kan een goede manier van helpen zijn.

Verder

Eén van de docenten en de docent met eigen ervaring hebben aangegeven dat de school ook een plek is waar het normale leven weer opgepakt kan worden. Een plek waar weer verder gegaan kan worden. Dit komt overeen met de theorie over dit onderwerp. N. Foolen en K. van Rooijen (2011) waarschuwen voor het problematiseren van rouw; de meeste kinderen en volwassenen redden het prima zonder extra hulp. School fungeert dan als een plek waar kinderen weer even de gewone dagelijkste routine kunnen ervaren.

7.3 VERGELIJKING THEORIE EN PRAKTIJK MET BETREKKING TOT LEERLINGEN

Fantasie en de betekenis van dood

De theorie omschrijft dat kinderen in de leeftijdscategorie van de geïnterviewde leerlingen goed weten wat de betekenis van dood is. Ze weten goed hoe de realiteit is en zijn in staat te fantaseren over dingen die niet kunnen. Dit komt overeen met de antwoorden gegeven door de leerlingen tijdens de interviews. Ze zijn zich goed bewust van de realiteit.

Symbolen en rituelen

De geïnterviewde leerlingen gaven merendeels aan dat ze het prettig vinden gebruik te maken van een symbool of ritueel. Daarin tegen gaf de geïnterviewde docent met eigen ervaring aan dit juist niet prettig te vinden, omdat dat hem een uitzondering zou maken op de overige leerlingen. In de theorie wordt gezegd door M. Bos-Meeuwsen (2004) dat een ritueel of symbool een puber helpt de rouw te kunnen verwerken. Je moet als docent dus goed luisteren naar de behoefte van een leerling. Een symbool kan helpen, maar niet alle kinderen zullen dit prettig vinden.

Details

De leerlingen en de geïnterviewde docent met eigen ervaring geven allen aan alles te willen weten in het geval zich een sterfgeval voordoet. De geïnterviewde docent zegt; 'er hangt een bepaalde sfeer, deze voel je ook als kind heel goed aan, het is dus belangrijk ook alles te weten'. Volgens M. Bos-Meeuwsen (2004) is het heel belangrijk om kinderen juiste en duidelijke informatie te geven over de dood. Het soms moeilijk om eerlijk antwoord te geven, maar toch is dit belangrijk. Het kan verwarrend werken als je niet duidelijk bent. Het is als docent dus goed je te realiseren dat je eerlijk antwoord moet geven op vragen van leerlingen en niet om dingen heen moet draaien, hier kunnen kinderen van in de war raken.

7.4 BETEKENIS GEVONDEN RESULTAAT

De gevonden resultaten hebben betrekking op meerdere betrokkenen bij het onderwerp rouw binnen de school. Als zich een sterfgeval voordoet op school heeft dit niet alleen invloed op de leerlingen, maar ook op de docenten en het management.

Een aantal van de gevonden resultaten roepen vragen op over de manier waarop er vanuit management nagedacht wordt over het onderwerp rouw binnen de school. Wordt er überhaupt aandacht besteed aan dit onderwerp of laten we het achterwege vanwege de gevoeligheid?

Tijdens de interviews met docenten komt naar voren dat er weinig docenten zijn met kennis van een rouwproces bij een puber of de manier om te gaan met een sterfgeval op school. In de lessen wordt weinig tot geen aandacht besteed aan het onderwerp, terwijl leerlingen dit graag anders zouden zien. Het draaiboek is in grote lijnen in orde, maar is niet up to date en er ontbreekt achtergrond informatie. Er zijn geen praktische materialen of informatie aanwezig op school waar docenten over kunnen beschikken mocht dit nodig zijn.

In de inleiding van het rouwprotocol wordt een visie met betrekking op rouw en verdriet binnen de school uitgesproken, maar deze komt niet terug in de praktijk, ook hebben de docenten geen kennis van deze visie.

De gevonden resultaten kunnen betekenen dat het onderwerp rouw niet één van de punten is die op de agenda staat van het management van de school.

7.5 ANTWOORD OP ONDERZOEKSVRAAG

Onderzoeksvraag:

Wat heb ik als mentor nodig om een groep leerlingen, in het middelbaar onderwijs, tijdens de les goed te kunnen begeleiden in het geval zich een sterfgeval voordoet in de directe omgeving van een leerling?

Uit het onderzoek komen een aantal duidelijke punten naar voren die je als mentor nodig hebt met op een goede manier een groep leerlingen te kunnen begeleiden in het geval zich een sterfgeval voordoet. Daarnaast roepen deze punten ook nieuwe vragen op die verder besproken zullen worden in paragraaf 8.7 suggesties voor verder onderzoek. De benodigdheden worden hieronder vet gedrukt genoemd, met daaronder verdere toelichting. Deze benodigdheden zijn voortgekomen uit het onderzoek.

Zelf stil kunnen staan bij angsten omtrent dood en verlies

Als docent is het belangrijk eerst zelf stil te staan bij je eigen angsten omtrent dood en verlies, voordat je adequaat kunt handelen voor een groep leerlingen. Ik moet mij bewust zijn van mijn eigen problemen, zodat ik mijn leerlingen op de juiste manier kan helpen. Mijn eigen verdriet mag niet in de weg komen te staan van het verdriet van de leerlingen.

Kennis over rouw en het rouwproces van een puber

Om goed te handelen in het geval zich een sterfgeval voordoet heeft een docent kennis nodig over het onderwerp rouw en het rouwproces van een puber. De docent moet weten wat rouw precies inhoudt, wat normaal is in een proces van rouw en wat signalen zijn om extra hulp in te schakelen. Als de docent geen kennis over deze onderwerpen in huis heeft, kan hij of zij niet op een juiste manier handelen.

Kennis over hoe een puber te helpen in rouw

Een docent moet kennis hebben over hoe een puber te helpen in een rouwproces. Waar heeft een puber behoefte aan en waaraan niet? De docent moet weten welke symptomen kunnen voorkomen, zodat hij of zij weet wanneer iets niet goed gaat.

Duidelijkheid hebben over de rol van een docent in een rouwproces van een leerling

Een docent moet duidelijk weten welke rol ik als docent heb in het rouwproces van een leerling. Daarbij is het belangrijk te weten dat er grenzen zitten aan het kunnen van een docent. De docent moet weten dat hij of zij hulp kan inschakelen als dit nodig is. De docent moet weten dat signaleren en passende externe begeleiding zoeken ook een vorm van helpen is. Je hoeft als docent niet alles zelf te kunnen oplossen.

Weten waar hulp vandaan kan komen als dit nodig is

Mocht een docent er in zijn of haar eentje niet uit komen, dan moet hij of zij weten waar hij of zij hulp kan krijgen. Dit kan op school zijn of van externe hulpverleners.

Een duidelijke visie vanuit school

Een docent heeft duidelijkheid nodig vanuit het management van de school wat betreft de visie op het onderwerp rouw en verdriet. De docent moet weten of hij of zij tijdens zijn of haar lessen aandacht moet besteden aan het onderwerp.

Een goed rouwprotocol vanuit de school

Om in de eerste ogenblikken goed te kunnen handelen heeft een docent een goed rouwprotocol vanuit de school nodig.

Praktische materialen en informatie om te kunnen gebruiken in volgende lessen

Om na de eerste dagen verder te kunnen met een groep leerlingen, om weer les te geven, heeft een docent praktische materialen en informatie nodig. De docent moet weten hoe hij of zij een invulling moet geven aan vervolgende lessen.

7.6 BESPREKING KWALITEIT ONDERZOEK

Het opzetten en doen van het onderzoek is naar tevredenheid verlopen. De keuze van het onderwerp is zeer nuttig geweest voor mijn persoonlijke ontwikkeling en mijn ontwikkeling als docent. Vooral het doen van interviews met leerlingen over dit gevoelige onderwerp heeft mij meer open gesteld.

In eerste instantie wou ik mijn collega's via de mail benaderen om ze te vragen mee te werken aan mijn onderzoek. Vanwege de gevoeligheid van het onderwerp heb ik eerst overleg gehad met mijn teamleider. Ik heb hem toestemming gevraagd mijn collega te vragen mee te werken aan het onderzoek. Vanwege de gevoeligheid van het onderwerp heb ik na overleg met mijn teamleider toch de manier waarop ik de collega's wou benaderen aangepast. Ik heb mensen persoonlijk benaderd en uitleg gegeven over het onderzoek en vervolgens gevraagd mee te werken aan een interview. Achteraf gezien is dit een goede keuze geweest, het is een onderwerp dat dingen los maakt bij mensen.

Door de persoonlijke benadering ben ik erachter gekomen dat één van mijn collega's zijn vader is verloren tijdens zijn eigen schoolperiode. Ik heb hem gevraagd om mee te werken aan een interview. Dit heeft een nieuw persoon aan mijn onderzoeksgroep toegevoegd.

De interviews heb ik afgenomen in een aparte rustige ruimte. Ik heb iedereen eerst iets te drinken aangeboden voor met het interview te starten. Na het stellen van mijn vragen heb de geïnterviewde de ruimte gegeven verder te praten over het onderwerp. Ik heb gemerkt dat mijn vragen bij de meeste mensen veel los maakten, ik heb er daarom voor gekozen het interview niet zomaar te stoppen bij de laatste vraag, maar mensen echt de tijd gegeven hun verhaal te doen.

Verder heb ik er bij de interviews met de leerlingen rekening mee gehouden wat mijn vragen te weeg zouden kunnen brengen. Ik heb ouders op de hoogte gesteld van de datum van afname van het interview. Daarnaast heb ik de docenten die op die dag nog les moesten geven aan deze leerlingen op hoogte gesteld, zodat ze konden letten op signalen.

Bij het weergeven van de resultaten en het schrijven van de conclusie ben ik erachter gekomen dat er zaken zijn die nog verder onderzocht kunnen worden. Vooral mijn interview vragen voor de docenten hadden scherper gekund. Ik had meer informatie uit deze interviews kunnen halen.

Van te voren had ik andere verwachtingen van het rouwprotocol van de school dan nu uit onderzoek naar voren is gekomen. Het rouwprotocol zag er verouderd uit en mijn verwachtingen waren dat het niet zou voldoen aan de checklist. Dit is wel het geval. Achteraf had ik beter iemand verantwoordelijk voor het rouwprotocol kunnen interviewen voor meer informatie.

Iets dat mijn onderzoek beter had gemaakt was een interview met het management geweest. Ik heb mij tijdens mijn onderzoek vooral gefocust op de docenten en de leerlingen. Tijdens het uitvoeren van het onderzoek kwam ik tegenstellingen tegen in de antwoorden van de docenten en de theorie beschikbaar over het onderwerp. Docenten besteden weinig aandacht aan het onderwerp rouw en hebben er ook weinig kennis over in huis. De docenten staan wel open om meer te leren over het onderwerp. Ik had in een interview met het management kunnen vragen naar de keuzes die gemaakt zijn in het behandelen van het onderwerp. Staat het onderwerp überhaupt wel op de agenda van de directie? Ook had ik in een dergelijk interview meer informatie kunnen krijgen over het rouwprotocol. In eerste instantie wou ik in gesprek gaan met degene verantwoordelijk voor het protocol, maar die was niet meer werkzaam op de school.

7.7 SUGGESTIES VOOR VERDER ONDERZOEK

In verder onderzoek zou onderzocht kunnen worden of het nodig is dat docenten en leerlingen vooraf voorbereid moeten worden op het onderwerp dood, rouw en verdriet. Dit is tijdens dit onderzoek meerdere malen ter sprake gekomen, maar er is geen duidelijk antwoord uit gekomen. Een dergelijk onderzoek zou een verandering in de manier van lesgeven te weeg kunnen brengen. Het zou er toe kunnen leiden gedegen adviezen uit te kunnen brengen richting de directie van de school.

Ook zou er verder onderzoek gedaan kunnen worden naar de manier waarop je een leerling kan voorbereiden op het omgaan met rouw. Moet je aandacht besteden aan dit onderwerp in de klas, ook als dit niet aan de orde is? Op welke manier kun je aandacht besteden aan dit onderwerp. Welke materialen heb je nodig?

7.8 AANBEVELING VOOR DE PRAKTIJK

Uit mijn onderzoek zijn een aantal punten naar voren gekomen die in de praktijk veranderd zouden kunnen worden.

Aandacht voor het onderwerp

Uit het onderzoek is naar voren gekomen dat er, naast het verouderde protocol, in alle lagen van de organisatie geen aandacht is voor het onderwerp. De mensen verantwoordelijk voor het protocol zijn niet meer werkzaam op school. Het advies is om wel aandacht te hebben voor het onderwerp. Dit begint bij het management. Het management moet nadenken op welke manier zij als school om willen gaan met het onderwerp rouw. Op dit moment is er wel een visie, maar deze komt in de praktijk niet tot uiting. Tijdens de interviews met de docenten is naar voren gekomen dat de docenten geen kennis hebben over hoe om te gaan met een rouwproces. Hier zou aandacht aan besteed kunnen worden, misschien in de vorm van een cursus in de professionaliseringsgids. Verder moet er nagedacht worden over, of onderzoek worden gedaan na, het aandacht besteden aan het onderwerp in de klas. Op dit moment wordt er geen aandacht besteed aan het onderwerp tijdens de lessen, misschien dat het iets is om in een mentor les te behandelen. Er is uit het onderzoek naar voren gekomen dat leerlingen hier wel behoefte aan hebben. Dit alles komt erop neer dat het duidelijk moet zijn in alle lagen op welke manier er op school omgegaan moet worden met het onderwerp, de visie moet helder zijn.

Protocol updaten

Het protocol van de school voldoet aan de richtlijnen wat betreft de inhoud, maar het is een verouderd document. Ook is het document niet terug te vinden in de database van de school. Het protocol moet een document zijn waar iedereen makkelijk bij kan. Het advies is om het document te herzien en aan te vullen met andere materialen over dit onderwerp, zodat de docenten die te maken krijgen met een rouwproces van een

leerling goede middelen tot zijn beschikking heeft. Verder moeten alle docenten weten waar ze het protocol kunnen vinden, zodat ze dit ook vooraf kunnen lezen als hier behoefte aan is.

8. REFLECTIE

In mijn planning stond voor het schooljaar 2013-2014 de LIO-stage. Aan het begin van het schooljaar werd het mij duidelijk dat dit niet alleen een stage betrof, maar ook het schrijven van een onderzoek. Bij het doen van het onderzoek hoorde ook het volgen van een aantal lessen op Windesheim. Ik kwam hier iets te laat achter, waardoor ik de eerste les had gemist. Na overleg met een aantal mensen mocht ik alsnog mee doen met de lessen en werd ik toegevoegd aan de onderzoeksgroep van Floor. Aan het begin was ik hier helemaal niet blij mee, want dit betekende dat ik opeens weer verplicht aanwezig moest zijn op Windesheim. Terugkijkend op het proces ben ik heel erg blij dat ik de lessen heb gevolgd en goede begeleiding heb gekregen. In mijn eentje was het zeker een minder goed product geworden.

Na mijn eerste les, de tweede dus eigenlijk, werd het mij duidelijk wat de bedoeling was. Ik moest opzoek naar een onderwerp om mijn onderzoek naar te doen. Wel moest dat onderwerp te maken hebben met mijn beroepspraktijk en moest het een bijdrage leveren aan mijn professionele ontwikkeling. Opzoek naar een onderwerp, in eerste instantie heb ik mijn klasgenoten gevraagd naar ideeën, daarna heb ik gezocht op het internet. Ik kwam voornamelijk onderwerpen tegen die mij totaal niet aantrekkelijk leken, zoals ICT, differentiëren en samenwerkend leren. Ook wou ik geen onderwerp waar al vaak onderzoek naar was gedaan door studenten. Uiteindelijk kwam ik ergens op het internet een pabo student tegen die een kist had gemaakt met daarin materialen die zouden kunnen helpen wanneer je een klas moet begeleiden in een rouwproces. Dit heeft mij op het idee gebracht het onderwerp rouw te kiezen. Ik heb zelf tijdens mijn schoolperiode meerdere malen te maken gehad met periodes van rouw en heb hier nooit goed mee om kunnen gaan. Ik heb dan ook even getwijfeld of dit onderwerp het juiste was, naast de gevoeligheid van het onderwerp voor anderen, zou het ook bij mij zelf dingen gaan los maken. Na overleg met een aantal mensen heb ik toch gekozen dit onderwerp te nemen.

Het is een goede keuze geweest. Het heeft voor mij persoonlijk erg geholpen veel over het onderwerp te lezen. Het heeft mij verder geholpen in mijn eigen processen. Daarnaast heeft het ook zeker een positieve invloed op mij als docent. Doordat ik nu beter om kan gaan met het onderwerp, kan ik er ook makkelijker over praten met anderen. Iets dat mij erg is bijgebleven uit de theorie; je moet de dingen niet erger maken dan ze zijn. Wij moeten als volwassenen kinderen niks aanpraten, maar ze juist ondersteunen in hun eigen proces.

Ook het afnemen van de interviews vond ik erg waardevol. De interviews met de leerlingen hebben mij nieuwe inzichten gegeven. Ik vond het van te voren best spannend om met de leerling in gesprek te gaan over het onderwerp, maar dit is heel erg meegevallen. De leerlingen spraken heel gemakkelijk en open. Ik heb gemerkt dat wij als volwassenen snel beslissingen nemen voor kinderen, terwijl zij er zelf heel anders in staan. Alle docenten hebben bijvoorbeeld gezegd het onderwerp ‘dood’ niet te willen bespreken in een klas als hier geen aanleiding voor is, terwijl alle leerlingen dit juist een prima idee vonden. Het heeft mij geleerd meer te luisteren naar de behoeften van het kind, in plaats van zelf een conclusie te trekken.

In mijn onderwijspraktijk zal dit er toe leiden dat ik beter zal gaan na denken over de invulling van mijn lessen. Dit heeft voornamelijk betrekking op mijn mentorlessen. Er zijn duidelijk onderwerpen waar kinderen graag over zouden praten en waar wij als volwassenen aan voorbij gaan. Ik zal in de toekomst mijn leerlingen meer inspraak laten hebben in de invulling van deze lessen, waar hebben ze behoefte aan?

Tot slot heeft het doen van het onderzoek mij ook verder helpen ontwikkelen in mijn wijze van onderzoek doen en verslagen schrijven. In het verleden verliep dit niet altijd soepel en kwam ik regelmatig in de knoop met mijn

eigen planning. Door die ervaringen heb ik er dit keer goed op gelet dat mijn tijdsplanning klopte. Ik ben dan ook trots dat ik kan zeggen dat ik het verslag op tijd kan inleveren. Ik ben er van overtuigd dat ik op mijn toekomstige werkplek een dergelijk onderzoek kan uitvoeren. Opnieuw zou ik dan kiezen voor onderwerpen die normaal gesproken niet gauw aan bod komen.

9. LITERATUURLIJST

Feijen, R. M. (2005). Rouwverwerking bij kinderen op verschillende leeftijden.

Vegt, T (2006). *Ik moet je iets ergs vertellen. Praktische handreiking voor rouwverwerking bij kinderen en tieners.* Heerenveen: Barnabas.

Foolen, N., & van Rooijen, K. (2011). Wat werkt bij rouwverwerking?.

Fiddelaers-Jaspers, R. (1996). *Doodnormaal?.* Houten: Educatieve Partens Nederland BV.

Bos-Meeuwsen, M. (2004). *Samen verdrietig. Rouwverwerking van kinderen.* Zoetermeer: uitgeverij Boekencentrum.

Keirse, E. (1993). 'Als een schaduw aanwezig. Omgaan met verdriet van kinderen.' *Onderwijskrant* 77, p. 5-9.

Snel. T. (1995). 'De school als nabestaande.' *Het schoolblad 14,* p. 44-47.

Mulder, A.M., Breukelen, Y. van (1996). Dood, rouw en verwerking op school. In: *Handboek kinderen en adolescenten 28,* pp. 1-13

Ayyash-Abdo, H. (2001). Childhood Bereavement What School Psychologists Need to Know. *School Psychology International*, *22*(4), 417-433.

BIJLAGEN

I INTERVIEW LEIDRAAD COLLEGA'S

Interview met collega die ervaring heeft met een rouwproces op school

Op welke manier ben je betrokken geweest bij een rouwproces op school?

Heeft dit jou kijk als docent veranderd?

Heb je zelf nazorg gehad? Zo nee, heb je hier behoefte aan gehad?

Welke kennis zou jij van te voren willen hebben, stel dat er iemand zou overlijden die verbonden is met school?

Ben je bekend met het draaiboek omtrent een overlijden op school?

Hecht je waarde aan een draaiboek? Zou je hier vooraf kennis over moeten hebben?

Hoe moet je kinderen voorbereiden op omgaan met een verlies?

Kan je een voorbereiding op omgaan met verlies als mentor bespreken met je klas? Heb je hier kennis over in huis?

Doet de school iets om docenten voor te bereiden op dit onderwerp?

Mag je je eigen verdriet laten zien aan leerlingen? Vind je dit ook iets toevoegen?

Het rouwproces van een leerling; wat is jou taak hierin als docent?

Interview met collega's zonder ervaring met een overlijden op school

Kun je je voorbereiden op een overlijden in de schoolsituatie?

Is het belangrijk te weten wat je te wachten staat als er een overlijden op school plaatst vind?

Hoe moet je kinderen voorbereiden op omgaan met verlies? Gebeurt dit op school?

Kan je dit als mentor met je groep? Heb je hier voldoende kennis over in huis?

Doet de school iets om docenten voor te bereiden op dit onderwerp?

Ben je bekend met het draaiboek wat betreft een overlijden op school?

Hecht je waarde aan een draaiboek? Zou je hier vooraf kennis van moeten hebben?

Zou je je eigen verdriet kunnen tonen aan leerlingen?

Vind je het belangrijk om dit te laten zien of moet je je groot houden als docent?

Het rouwproces van een leerling; wat is hierin jou taak als docent?

Stel dat je een dergelijke situatie meemaakt, waar denk je dan zelf behoefte aan te hebben?

Interview met collega die eigen ervaring heeft met een rouwproces op school

Op welke manier ben je betrokken geweest bij een rouwproces op school?

Heb je last gehad van dingen als gevolg van je verdriet?

Heb je gebruik gemaakt van een symbool of ritueel?

Was het belangrijk alles te weten of mochten volwassenen dingen voorzichtig brengen?

Vond je het fijn om weer naar school te gaan?

Op welke manier zijn jouw klasgenoten destijds geïnformeerd?

Was het een onderwerp dat je in de klas wou bespreken?

Vond je het oké om te huilen en mochten klasgenoten dit ook zien?

Vond je het prettig als docenten vroegen hoe het met je ging?

Is de dood een onderwerp dat we in de klas zouden moeten bespreken?

Mag een docent huilen? Of hoort deze zich groot te houden?

Heb jij nu als docent voldoende kennis in huis om een klas te kunnen begeleiden in een dergelijke situatie?

Ben je bekend met het rouwprotocol en wat vind je hiervan?

Moet je kinderen voorbereiden op het omgaan met verlies?

Wat is de taak van een docent in het rouwproces van een leerling?

Zou jij als docent zelf nazorg nodig hebben in het geval er iets gebeurt?

Heb je nog toevoegingen?

Interview met leerlingen

Ik ga je een aantal vragen stellen die te maken hebben met het overlijden van iemand. Ik ben bezig om te onderzoeken of we op school genoeg aandacht besteden aan dit onderwerp. Je mag eerlijk antwoorden, je naam zal nergens genoteerd worden. Het is helemaal anoniem.

Fantaseer je weleens over dingen die eigenlijk niet kunnen?

Denk je wel een aan erge dingen die zouden kunnen gebeuren? Maak je je hier druk om?

Wat betekend het precies volgens jou als er iemand dood gaat?

Heb jij wel eens meegemaakt dat er iemand in jou omgeving is overleden? Kun je hier iets over vertellen?

Als het antwoord ja is;

Het je last gehad van dingen als gevolg van je verdriet? Zoals cijfers die achteruit gingen of veranderingen in je gedrag?

Heb je gebruik gemaakt van een symbool of ritueel? Heeft dit je geholpen?

Is het voor jou belangrijk om alle details te weten of mogen volwassenen iets voorzichtig uitleggen?

Is het verliezen van iemand en je verdriet iets dat je in de klas zou willen bespreken?

Is het oké om te huilen? Mogen je klasgenoten dit ook zien?

Moeten docenten vragen hoe het met je gaat of word je liever met rust gelaten? Zo ja, alle docenten of liever alleen je mentor?

Is de dood iets wat in de klas zouden moeten bespreken. Ook als er niets aan de hand is?

Mag een docent ook huilen als er iets ergs gebeurt of moet deze zich groot houden?

Wil je zelf nog graag iets zeggen of toevoegen?

Als het antwoord nee is;

Stel dat er iets erg gebeurt op school? Moet de docent dit dan voorzichtig uitleggen en nare details weglaten of wil je juist precies weten waar je aan toe bent?

Vind je het oké om te huilen? Mogen je klasgenoten dit ook zien?

Kun je een ritueel of een symbool noemen dat misschien zou helpen bij het verwerken van verdriet? Zou zoiets jou helpen denk je?

Moeten docenten zich bezig houden met een rouwproces van een leerling of moeten ze dit met rust laten? Alle docenten of alleen de mentor?

Is de dood een onderwerp dat we in de klas moeten bespreken? Ook als er niets aan de hand is?

Mag een docent ook huilen of moet deze zich groot houden?

Wil je zelf nog graag iets zeggen of toevoegen?

II CHECKLIST ROUWPROTOCOL

Het rouwprotocol van de school ga ik naast de checklist leggen. Ik ga kijken naar verschillen. Verder ga ik kijken of het rouwprotocol van de school compleet is.

Deze checklist is opgesteld door R. Fiddelaers-Jaspers (1996).

Het bericht komt binnen;

Bij een ongeval, bij een overlijden op school of een overlijden waarbij de school betrokken is;

- opvang van de melder en de eventuele getuigen;
- zo nodig alsnog op gang brengen van de hulpverlening;
- gegevens van de overledene en de omstandigheden van de gebeurtenis nagaan en verifiëren;
- nagaan of iedereen op school is die er moet zijn;
- leerlingen die zich op de plek van het ongeval bevinden, onmiddellijk naar school halen;
- schoolleiding licht de familie in (eventueel in samenwerking met politie, schoolarts, slachtofferhulp e.d.);

Bij andere omstandigheden;

- wanneer het bericht niet afkomstig is van de familie of andere bevoegden, de melding verifiëren;
- zorgen voor informatie over wie, wat, waar, en hoe is het gebeurd;
- zorgen voor telefonische bereikbaarheid van de school;
- geheimhouding van het bericht tot de schoolleiding het vrijgeeft.

Het crisisteam;

Zo spoedig mogelijk wordt een crisisteam samengesteld dat de activiteiten ontwikkelt en coördineert;

- leden van het crisisteam: iemand van de schoolleiding, de mentor, en eventuele in deze situatie belangrijke anderen zoals de leerlingbegeleider, vertrouwenspersoon, roostermaker en een extern deskundige;
- één persoon wordt als eindverantwoordelijke aangewezen;
- het crisisteam is verantwoordelijk voor;
    - informatie aan de betrokkenen;
    - organisatorische aanpassingen;
    - opvang van leerlingen en collega’s;
    - contacten met de ouders;
    - regelingen in verband met rouwbezoek en uitvaart;
    - administratieve afwikkeling;
    - nazorg van de betrokkenen.

Het verstrekken van de informatie

Het crisisteam gaat na wie geïnformeerd moet worden over het overlijden;

- personeel;
- de klas van de leerling;
- familieleden zoals broers of zusjes, neven en nichten die op school zitten;
- ex-klasgenoten;
- vrienden en vriendinnen in andere klassen;
- overige leerlingen (denk ook aan leerlingen in dependances, sportterreinen, gymzalen, op excursie, schoolreis, stage en dergelijke);
- ouders, ouderraad;
- schoolbestuur;
- personen en instanties van wie kans bestaat dat zij contact opnemen met de families zoals externe hulpverlening, leerplichtambtenaar, GGD e.d.

Het crisisteam spreekt af wie wie informeert. Bijzondere aandacht moet er zijn voor de nauwst betrokkenen. Zeker zij moeten het bericht op een zorgvuldige wijze krijgen. Daarnaast krijgt de administratie de opdracht onmiddellijk uitgaande post naar de (ouders van de) leerling te blokkeren.

Het vertellen van het verdrietige nieuws

Aandachtspunten bij het vertellen van het bericht;

- Ga na of je het alleen aankunt; vraag zo nodig een collega je te ondersteunen.
- bereid je altijd voor: wat ga je zeggen en hoe; welke effecten kun je verwachten;
- begin met een inleidende zin maar breng het bericht vervolgens zonder eromheen te draaien;
- geef in eerste instantie niet teveel informatie ineens;
- geef voldoende tijd voor emoties;
- voeg zo nodig informatie toe maar houd je bij de feiten;
- wanneer de emoties wat luwen en de leerlingen vragen het verder moet kun je overstappen op de volgende informatie:
    - hoe verloopt het contact met de familie;
    - hoe worden afspraken gemaakt over rouwbezoek en uitvaart;
    - vertel dat de ouders per brief geïnformeerd worden;
    - vertel bij wie de leerlingen terecht kunnen voor een persoonlijk gesprek;
    - zeg dat in principe alle reacties goed zijn; moet de leerling huilen dan is dat prima, hoeft dat niet, dan is het ook goed;
    - vertel dat sommige mensen veel voelen, bij anderen is het minder;
    - vertel iets over de beschikbaarheid van het lokaal en wanneer de school open is;
    - vertel hoe de komende dagen ingevuld worden.

Organisatorische aanpassingen

- Mentor uitroosteren voor de komende dagen.
- Rustige ruimte ter beschikking stellen aan de klasgenoten tot en met de dag van de uitvaart.
- Zorgen voor koffie, thee, fris, koek e.d.
- Zorgen voor informatie aan de ouders en voor begeleiding als leerlingen per se naar huis willen.
- Lesroosterwijzigingen maken.
- Leraren die bij de uitvaart de leerlingen begeleiden en collega's die op persoonlijke titel aanwezig willen zijn uitroosteren.
- Activiteiten op school, zoals feesten, diploma-uitreiking, proefwerken e.d. beoordelen op hun merites en zo nodig uit-/afstellen.
- Desgewenst de organisatie regelen van een afscheidsdienst op school.

Contacten met ouders van de overleden leerling

- Neem nog dezelfde dag contact op.
- Ga na welke informatie over het overlijden aan de leerlingen verteld mag worden.
- Maak een afspraak voor een bezoek.
- Hierbij is in ieder geval de schoolleider of diens plaatsvervanger aanwezig.
- Ga bij voorkeur met zijn tweeën.
- Vraag wat de school kan betekenen voor de ouders.
- Overleg over alle te nemen stappen:
    - bezoekmogelijkheden;
    - het plaatsen van een rouwadvertentie;
    - afscheid nemen van de overleden leerling;
    - bijdragen aan de uitvaart;
    - bijwonen van de uitvaart;
    - afscheidsdienst op school;

Contact met ouders van de overige leerlingen

- Informeer de ouders via een brief over;
    - de gebeurtenis;
    - organisatorische (rooster)aanpassingen;
    - de zorg voor de leerlingen op school;
    - contactpersonen op school;
    - regels over aanwezigheid;
    - rouwbezoek;
    - aanwezigheid bij de uitvaart;
    - eventuele afscheidsdienst op school;
    - nazorg voor de leerlingen

Begeleiding tussen overleiden en uitvaart

- Zorg dat de leerlingen rustig bij elkaar kunnen zitten in de speciaal daarvoor gereserveerde ruimte;
- maak zo nodig gebruik van speciale lessen om met de leerlingen te praten over hun gevoelens en te werken aan het afscheid nemen;
- ga, in overleg met de ouders van de overleden leerling, met de leerlingen aan het werk om bijdragen te leveren voor de dienst(en);
- spreek af wat de leerlingen verder voor taak kunnen hebben bij de verschillende diensten;
- bereidt condoleance- en rouwbezoek voor met de leerlingen;
- controleer zo nodig of de overleden leerling toonbaar is alvorens met andere leerlingen op rouwbezoek te gaan;
- bereidt ook het bijwonen van de uitvaart goed voor;
- vertel de leerlingen zoveel mogelijk wat ze kunnen verwachten;
- organiseer eventueel, in overleg met ouders, een afscheidsdienst op school om zoveel mogelijk leerlingen de kans te geven afscheid te nemen;
- vang de leerlingen na de uitvaart op om nog even na te praten.

Nazorg

- Probeer zo mogelijk de dag na de uitvaart weer te starten met de lessen;
- Let op signalen van een stagnerend rouwproces bij leerlingen;
- Organiseer zo nodig gerichte activiteiten om het rouwproces te bevorderen, zoals schrijven, tekenen of het werken met gevoelens;
- Let speciaal op risicoleerlingen, zoals leerlingen die al eerder verlies geleden hebben;
- geef leerlingen die veel moeite hebben met het verwerken van het verlies individuele begeleiding;
- sta af en toe stil bij herinneringen aan de gestorven leerling;
- besteedt aandacht aan speciale dagen, zoals de verjaardag en de sterfdag van de overleden leerling;
- denk ook aan contact met de ouders op die dagen.

Administratieve afronden

- De leerling als leerling uitschrijven;
- financiële afwerking, zoals schoolgeld, boekengeld e.d.;
- terug geven van persoonlijke bezittingen, zoals werkstukken, proefwerken, spullen uit het kluisje e.d.;

Ondanks een goed in elkaar stekend draaiboek kan een school allerlei onverwachte zaken en valkuilen tegenkomen

III INTERVIEW COLLEGA MET ERVARING 1

Op welke manier ben je betrokken geweest bij een rouwproces op school?

Vierendertig jaar geleden is een leerling uit mijn klas overleden. Dit betrof een groep 8 op een basisschool. De jongen die is overleden is had kanker. Samen met de klas heb ik het hele proces doorlopen, van ziek worden tot overlijden. De school waar ik toen lesgaf stond in een kleine dorpsgemeente.

Heeft dit jou kijk als docent veranderd?

In principe heeft dit mijn kijk als docent niet veranderd. De leerling is altijd mijn uitgangspunt en een goede sfeer staat altijd centraal, anders kan ik niet werken. Het heeft me als mens wel veranderd. Bij mij als volwassene heeft de acceptatie van het feit dat een kind van twaalf overlijdt erg lang geduurd. De reactie van de kinderen was anders, het leek alsof zij het sneller konden accepteren.

Het was een moeilijk proces. Op een gegeven moment moet je naar je klas met het slechte nieuws. Je ligt wakker, 'hoe ga ik het aan mijn klas vertellen?'. Er was in die tijd geen protocol. Ik zat met de leerlingen in een kring, ik hoefde weinig te zeggen, de leerlingen vulden het grotendeels zelf in. Ik had als volwassene veel meer vraagtekens bij alles dan de leerlingen. De leerlingen zeiden dingen als: 'hij was ook erg ziek, nu heeft hij in ieder geval geen pijn meer'. Het leek alsof de kinderen een stuk praktischer nadachten.

Heb je zelf nazorg gehad? Zo nee, heb je hier behoefte aan gehad?

Nee, ik heb geen nazorg gehad. Je had het er wel over met collega's, maar ik heb verder geen professionele hulp gehad. De school stond in een kleine gemeenschap, waardoor je er veel over sprak, ook met mensen uit het dorp. De vergelijking met de wereld van nu is niet makkelijk te maken. Destijds ging ik één keer per twee weken met de moeder van de zieke leerling naar Groningen naar het ziekenhuis, dit was ook een normale gang van zaken. Tegenwoordig staan we verder van onze leerlingen af. De betrokkenheid was erg groot en dat heeft mij als docent erg geholpen. We waren als docent en klas ook intensief betrokken bij de begrafenis.

Ik vind dat er tegenwoordig iets geregeld zou moeten zijn voor docenten, stel dat ze een leerling zouden verliezen. Niet alleen leerlingen hebben behoefte aan nazorg, ook docenten hebben hier baat bij.

Zelfs nu, vierendertig jaar later, heb ik het elke keer nog moeilijk als ik het erover heb. Ik heb alles nog heel helder op mijn netvlies. Het is wel degelijk belangrijk om dit goed af te sluiten. Mensen moeten er veel over kunnen praten.

Welke kennis zou jij van te voren willen hebben, stel dat er iemand zou overlijden die verbonden is met school?

Ik hoef niet perse van te voren kennis te hebben over dit onderwerp. Wel vind ik het belangrijk dat er dingen klaar liggen voor het geval we het nodig mochten hebben. Dit kan van alles zijn, bijvoorbeeld een lesbrief.

Ben je bekend met het draaiboek omtrent een overlijden op school?

Nee, ik ben niet bekend met het protocol van school.

Hecht je waarde aan een draaiboek? Zou je hier vooraf kennis over moeten hebben?

Ik vind het belangrijk te weten dat het document er is. Ik vind dat hier goed over nagedacht moet zijn. Stel dat het ons overkomt, dan moeten we voorbereid zijn. We moeten ook een lijst hebben van mensen die eventueel kunnen aanschuiven om ons te ondersteunen. Het kan zijn dat je zelf zo in de emotie hangt, dat je niet zelfstandig je klas kunt draaien.

Hoe moet je kinderen voorbereiden op omgaan met een verlies?

Ik zou het onderwerp niet snel aansnijden als hier geen aanleiding voor is. Wel kun je dit onderwerp ter sprake brengen als je een aanleiding hebt. Stel dat een opa of oma van een leerling overleden is, dan kun je hier op voortborduren en er een klassengesprek over houden. Iedereen krijgt met de dood te maken in zijn of haar leven, dus het is wel belangrijk er over te praten. Kinderen kunnen daar denk ik ook goed over praten, misschien wel beter dan volwassenen.

Kan je een voorbereiding op omgaan met verlies als mentor bespreken met je klas? Heb je hier kennis over in huis?

Geen rouwproces is hetzelfde. Voor alle verschillende situaties moet een protocol klaarliggen, zodat je hier naar terug kunt grijpen, mocht dit nodig zijn. Als een kind bijvoorbeeld een ziekte periode meemaakt dan is dat een heel andere situatie dan wanneer iemand plotseling overlijdt.

Ik weet niet of je veel kennis nodig hebt. Je moet openheid bieden, mensen hebben behoefte om te praten. Wel is het van groot belang om goed na te denken hoe om te gaan met dergelijke situaties.

Doet de school iets om docenten voor te bereiden op dit onderwerp?

Er wordt op dit moment vanuit de school niks gedaan om docenten hierop voor te bereiden. Ook wordt er volgens mij niet altijd genoeg rekening gehouden met de gevoelens van mensen rond dit onderwerp. Op school word er snel van mensen verwacht dat ze klaar zijn met rouwen en weer verder kunnen.

Mag je je eigen verdriet laten zien aan leerlingen? Vind je dit ook iets toevoegen?

Leerlingen mogen wel emotie van docenten zien, maar dit moet wel gedoceerd. Uiteindelijk ben jij als docent degene die de leerlingen moet opvangen. Als je dat niet kunt, dan moet er iemand naast je staan. Emoties laten zien in een dergelijke situatie is niet erg, maar de emotie moet niet te diep zijn. Je mag de kinderen niet met jou probleem belasten, je moet ze niet meetrekken.

Het rouwproces van een leerling; wat is jou taak hierin als docent?

Als vakdocent zou ik het niet bespreken als het niet boven tafel komt. Je doet er dan volgens mij goed aan gewoon de draad weer op te pakken. De mentor moet hier meer aandacht aan besteden, maar ook niet elke les. Het moet geen sensatie zijn in plaats van een verwerkingsproces. Leerlingen hebben er behoefte aan gewoon weer verder te gaan, gewoon weer te voetballen en gewoon weer een wiskunde les.

Op het moment dat een leerling bijvoorbeeld begint te huilen in jouw les, dan kan dat wel een aanleiding zijn om er even aandacht aan te besteden. Je moet die ruimte wel geven.

Toevoegingen

Ik vind het een heel waardevol onderwerp. Ik vind het heel goed dat het nu besproken word.

IV INTERVIEW COLLEGA MET ERVARING 2

Op welke manier ben je betrokken geweest bij een rouwproces op school?

Zeven jaar geleden zijn er twee jongens uit klas 4 bij een auto ongeluk om het leven gekomen. In de auto zaten vijf jonge mensen, waarvan er drie zijn overleden.

Heeft dit jou kijk als docent veranderd?

Nee, niet mijn kijk als docent. Het heeft wel mijn kijk als mens en persoon veranderd. Het heeft wel iets verandert de manier waarop ik mijn leerlingen omga. Je hebt meegemaakt welk verdriet kinderen kunnen voelen, hoe groot de impact is op kinderen. Ik heb gezien hoe erg een puber in zijn verdriet kan blijven hangen, niet altijd op een positieve manier.

Heb je zelf nazorg gehad? Zo nee, heb je hier behoefte aan gehad?

Nee. Ik weet eigenlijk niet of ik hier behoefte aan heb gehad. Ik heb het niet gehad, dus ik kan niet goed inschatten hoe het dan anders zou zijn geweest. Ik denk dat het wel goed zou zijn als docenten nazorg krijgen. Je bent er de hele dag alleen voor de leerlingen, aan jezelf kom je eigenlijk niet toe.

Welke kennis zou jij van te voren willen hebben, stel dat er iemand zou overlijden die verbonden is met school?

Ik denk dat het wel belangrijk is dat je hier iets over weet. Je moet een beetje weten hoe kinderen op die leeftijd kunnen reageren in een rouwproces. Je moet weten dat je soms ook moet ingrijpen in verdriet van kinderen. Sommige leerlingen blijven hierin hangen. Kinderen kunnen erg meegaan in elkaars verdriet.

Maar is dit een taak van jou als docent of is dit iets voor een professional?

Ik vind dat je daar op dat moment nog geen professional voor nodig hebt. Ik vind dat wij dat als docenten wel kunnen. Ik had een leerling die na vier weken nog volledig van de kaart was, toen heb ik wel professionele hulp ingeschakeld.

Ben je bekend met het draaiboek omtrent een overlijden op school?

Ja.

Hecht je waarde aan een draaiboek? Zou je hier vooraf kennis over moeten hebben?

Ja. Ik vind eigenlijk dat iedereen van te voren kennis moet hebben van dit draaiboek. Als je het boek nog moet lezen op het moment dat je het nodig hebt, dan heb je misschien niet voldoende concentratie om het goed op te nemen. Het is belangrijk dat je bepaalde dingen niet vergeet en dat je het op de juiste manier doet.

Hoe moet je kinderen voorbereiden op omgaan met een verlies?

Nee, ik vind niet dat je dit van te voren moet doen. Tenzij er iemand ziek is, dan is het een ander verhaal.

Doet de school iets om docenten voor te bereiden op dit onderwerp?

Nee. Alleen het protocol aanleveren.

Mag je je eigen verdriet laten zien aan leerlingen? Vind je dit ook iets toevoegen?

Ja, ten eerste ben je zelf ook een mens. Je kunt een leerling beter helpen als je met je eigen emotie om kunt gaan. Verder denk ik dat het ook voor bepaalde leerlingen, die het heel lastig vinden om emotie te laten zien, helpend kan zijn. Je hebt als docent een bepaalde status, als jij huilt, dan mogen zij ook. Je doorbreekt hiermee misschien de taboe.

Het rouwproces van een leerling; wat is jou taak hierin als docent?

De leerling de ruimte geven in zijn of haar proces.

V INTERVIEW MET COLLEGA MET EIGEN ERVARING

Op welke manier ben je betrokken geweest bij een rouwproces op school?

Mijn vader is overleden toen ik tien was. Ik zat toen in groep zeven van de basisschool.

Heb je last gehad van dingen als gevolg van je verdriet?

Ik heb last gehad van gedragsproblemen. Ik had moeite met gezag. Ik deed niks meer voor school, want dit vond ik niet meer belangrijk. Voor deze situatie was dit anders, ik was het slimme jongetje van de klas. Ik ging opzoek naar afleiding buiten school om, opzoek naar leuke dingen.

Heb je gebruik gemaakt van een symbool of ritueel?

Nee, dit vond ik niet prettig. Ik wilde absoluut geen uitzondering zijn.

Was het belangrijk alles te weten of mochten volwassenen dingen voorzichtig brengen?

Het was voor mij heel belangrijk om alles te weten. Er hangt een bepaalde sfeer in huis, die voel je ook als kind, dus je wilde weten waar je aan toe was.

Vond je het fijn om weer naar school te gaan?

Ja, de stabiliteit van school was prettig. De situatie thuis stond volledig op z'n kop, dus het was prettig ergens te zijn waar de dingen niet veranderd waren. Verder zorgde school ook voor afleiding.

Op welke manier zijn jouw klasgenoten destijds geïnformeerd?

Mijn moeder heeft het in mijn klas verteld. Ik was hier zelf wel bij aanwezig.

Was het een onderwerp dat je in de klas wou bespreken?

Ik stond er wel voor open om erover te praten. We hebben destijds klassengesprekken gevoerd, ik vond dit oké, maar dit was meer van belang voor mijn klasgenoten dan voor mijzelf.

Vond je het oké om te huilen en mochten klasgenoten dit ook zien?

Nee, ik vond dit niet oké. Zeker niet in de omgeving van klasgenoten. Ik ben ook zeker killer geworden nadat dit gebeurt is.

Vond je het prettig als docenten vroegen hoe het met je ging?

Ik vond het prettig als de mensen waarmee ik een goede band had vroegen hoe het ging. Maar ik wilde ook absoluut geen uitzondering zijn, dus ik wilde daarin ook niet teveel opvallen.

Is de dood een onderwerp dat we in de klas zouden moeten bespreken?

Nee wat mij betreft is dit geen onderwerp om klassikaal te behandelen. Bij Godsdienst komt het af en toe wel naar voren.

Mag een docent huilen? Of hoort deze zich groot te houden?

Ik vind het wel oké als een docent huilt. Toen mijn moeder destijds het verhaal vertelde in de klas moest mijn meester ook erg huilen. Het is voor de kinderen belangrijk om te zien dat er emoties in het spel zijn. Het maakt ook kenbaar bij kinderen dat het een serieuze zaak is.

Heb jij nu als docent voldoende kennis in huis om een klas te kunnen begeleiden in een dergelijke situatie?

Nee, ik zou om advies gaan vragen. Volgens mij zijn er mensen die hier meer verstand van hebben dan wij als docenten. We zouden dan de hulp van buitenaf moeten inschakelen.

Ben je bekend met het rouwprotocol en wat vind je hiervan?

Ik ben niet bekend met het rouwprotocol van de school. Ik zou het document wel eens willen inzien. Ik vind het erg belangrijk dat het document er ligt.

Moet je kinderen voorbereiden op het omgaan met verlies?

Je hoeft kinderen hier niet bewust op voor te bereiden. Je hoeft het ook niet weg te stoppen, maar ook niet oproepen zonder reden.

Wat is de taak van een docent in het rouwproces van een leerling?

Als docent is het je taak om veel structuur en houvast te bieden voor een leerling. Verder moet je deze leerling goed in de gaten houden wat betreft welbevinden. Ik zou dingen terug koppelen naar de mentor als mij iets zou opvallen.

Zou jij als docent zelf nazorg nodig hebben in het geval er iets gebeurt?

Nee, ik denk niet dat ik zelf nazorg nodig heb.

Toevoegingen

Het is erg belangrijk een leerling in rouw structuur te bieden en deze in de gaten te houden. Ik heb dit zelf gemist. Er werd weinig aandacht besteed aan het onderwerp en mij. Ik had het prettig gevonden als dit anders was geweest.

VI INTERVIEW MET COLLEGA ZONDER ERVARING 1

Kun je je voorbereiden op een overlijden in de schoolsituatie?

Ik denk niet dat je je kunt voorbereiden op een dergelijke situatie. Ieder kind is anders en zal anders reageren, dit valt niet te voorspellen. Het is een kwestie van gevoel voor de docent die ermee te maken krijgt. Deze moet in elk geval op de juiste manier handelen. Wel vind ik het daarbij belangrijk dat er goede begeleiding is voor de docent. Deze moet wel ergens terecht kunnen met vragen.

Niet alle docenten kunnen dit vanuit gevoel, hiervoor heb je wel een vertrouwensband nodig met een kind waar het over gaat.

Is het belangrijk te weten wat je te wachten staat als er een overlijden op school plaatst vind?

In grote lijnen vind ik dit wel belangrijk. Ik ben net begonnen hier op school. Er is mij niet eens verteld hoe ik moet lesgeven, laat staan dat we het gehad hebben over dergelijke situatie. Ik weet ook niet of je hier heel erg op voorbereid kunt zijn, dan kun je alles wel willen voorbereiden.

Hoe moet je kinderen voorbereiden op omgaan met verlies? Gebeurt dit op school?

Dat vind ik lastig. Als mentor zou je hier wel iets mee kunnen doen. Ik vind niet dat rouw een onderwerp is dat je moet aansnijden als dit niet aan de orde is. Ik vind dit meer een taak voor ouders.

Op dit moment gebeurt het niet school dat we hier over spreken. Stel dat een opa of oma overlijdt dan vind ik het de taak van ouders om hierover te praten. Als een kind een verhaal heeft dan kun je het daar natuurlijk over hebben, maar ik zou dit individueel doen en niet klassikaal. Ik denk dat er weinig kinderen zijn die het fijn vinden om z'n onderwerp in de groep te gooien.

Kan je dit als mentor met je groep? Heb je hier voldoende kennis over in huis?

Ik zou dit wel kunnen, vanuit gevoel. Ik heb hier geen kennis voor nodig, ik geloof niet in een vast rouwprotocol. Mijn taak is om het bespreekbaar te maken, maar ik kan niet een heel rouwproces doorlopen met een kind.

Doet de school iets om docenten voor te bereiden op dit onderwerp?

Nee, er wordt hier op school geen aandacht aan besteed. Misschien is het goed als alle docenten bekend zijn met het algemene rouwprotocol. Maar een gesprek met een kind gaat vanzelf, hier kan geen protocol voor zijn.

Ben je bekend met het draaiboek wat betreft een overlijden op school?

Nee.

Hecht je waarde aan een draaiboek? Zou je hier vooraf kennis van moeten hebben?

Ik zou wel een keer willen bekijken, vanuit nieuwsgierigheid. Op het moment dat het nodig is, dan kun je het erbij pakken.

Zou je je eigen verdriet kunnen tonen aan leerlingen?

Ja.

Vind je het belangrijk om dit te laten zien of moet je je groot houden als docent?

Ik vind niet dat je je groot hoeft te houden voor leerlingen, maar het is natuurlijk niet de bedoeling dat de klas jou moet troosten. Je mag wel laten zien dat verdrietig bent.

Het rouwproces van een leerling; wat is hierin jou taak als docent?

Je moet er zijn voor je leerlingen, een luisterend oor zijn. Ook moet je ervoor zorgen dat de klas goed geïnstrueerd, is zodat ze rekening kunnen houden met anderen en elkaar. Verder kun je naast belangstelling tonen niet veel doen als docent.

Stel dat je een dergelijke situatie meemaakt, waar denk je dan zelf behoefte aan te hebben?

Ik zou het prettig vinden om met andere docenten te overleggen over een aanpak. Ik zou denk ik geen behoefte hebben aan professionele hulp.

VII INTERVIEW MET COLLEGA ZONDER ERVARING 2

Kun je je voorbereiden op een overlijden in de schoolsituatie?

Dat hangt ervan af of je het ziet aankomen, er is een verschil tussen een plots overlijden of iemand die een ziekteproces heeft doorgemaakt. Als het een plotselinge situatie is wil je handvatten. Moet ik eerst met ouders praten of eerst met leerlingen, wat heb ik nodig? Als het een ziekte proces is geweest, dan loopt het anders. Je hebt dan al veel voorbereidend werk kunnen doen.

Is het belangrijk te weten wat je te wachten staat als er een overlijden op school plaatst vind?

Ja.

Hoe moet je kinderen voorbereiden op omgaan met verlies? Gebeurt dit op school?

Ja, ik vind dat je dit moet voorbereiden. Dit gebeurt niet op school. Ik zou hier pas mee beginnen als iemand ernstig ziek is. Ik zou het onderwerp niet zonder aanleiding aansnijden. Je kunt het als mentor wel met je klas bespreken, maar alleen als daar een aanleiding voor is.

Kan je dit als mentor met je groep? Heb je hier voldoende kennis over in huis?

Ik denk dat ik daar meer kennis voor nodig heb dan ik nu heb. Ik zou vooral meer moeten weten over het rouwproces van een kind.

Doet de school iets om docenten voor te bereiden op dit onderwerp?

Niet dat ik weet.

Ben je bekend met het draaiboek wat betreft een overlijden op school?

Nee.

Hecht je waarde aan een draaiboek? Zou je hier vooraf kennis van moeten hebben?

Jazeker. Ik vind dat ik daar vooraf kennis van zou moeten hebben. Ik moet weten waar het ligt. Het moet er zijn voor het geval ik het nodig heb.

Zou je je eigen verdriet kunnen tonen aan leerlingen?

Ja, ik vind dat ik mijn eigen verdriet mag tonen. Ik denk dat het wel goed is om aan de leerlingen te laten zien dat er emoties meespelen. Je hoeft jezelf niet groot te houden in een dergelijke situatie. Wel moet je verdriet binnen beperken blijven. Als ik te emotioneel zou zijn, dan zou ik hulp inschakelen.

Het rouwproces van een leerling; wat is hierin jou taak als docent?

Ik zou af en toe vragen hoe het gaat. Ik vind dat de docent er sociaal moet zijn voor de leerling, belangstelling moet tonen.

Stel dat je een dergelijke situatie meemaakt, waar denk je dan zelf behoefte aan te hebben?

Iemand waar ik mijn vragen kwijt kan. Ik denk niet dat ik behoefte heb aan professionele hulp, gewoon praten met mensen, daar zou ik voldoende aan hebben.

VIII INTERVIEW LEERLING 1

Ik ga je een aantal vragen stellen die te maken hebben met het overlijden van iemand. Ik ben bezig om te onderzoeken of we op school genoeg aandacht besteden aan dit onderwerp. Je mag eerlijk antwoorden, je naam zal nergens genoteerd worden. Het is helemaal anoniem.

Fantaseer je weleens over dingen die eigenlijk niet kunnen?

Ja dat doe ik soms wel. Ik denk er bijvoorbeeld wel eens over na het zou zijn als mijn broer weer terug komt uit de hemel.

Denk je wel een aan erge dingen die zouden kunnen gebeuren? Maak je je hier druk om?

Nee, daar denk ik niet aan.

Wat betekend het precies volgens jou als er iemand dood gaat?

Als iemand overlijdt dat gaat hij voor mijn gevoel naar de hemel. Iemand kan niet meer terug komen als hij eenmaal overleden is. De dood is onomkeerbaar.

Heb jij wel eens meegemaakt dat er iemand in jou omgeving is overleden? Kun je hier iets over vertellen?

Mijn buurvrouw is een paar jaar geleden overleden. Ze had kanker. Ik zat nog op de basisschool toen dit gebeurt is. Ik was heel close met haar.

Het je last gehad van dingen als gevolg van je verdriet? Zoals cijfers die achteruit gingen of veranderingen in je gedrag?

Nee, ik had hier op school geen last van, het ging niet slechter. Wel lag ik soms te piekeren in bed. Ook was ik een periode lang opeens heel gevoelig. Soms moest ik opeens heel erg huilen.

Heb je gebruik gemaakt van een symbool of ritueel? Heeft dit je geholpen?

Ik heb een bedeltje aan mijn armband in de vorm van een kruisje, dit is een symbool voor mijn broer. Het helpt mij, het geeft een plekje. Als ik er na kijk dan weet ik waar hij is, dat het goed is.

Is het voor jou belangrijk om alle details te weten of mogen volwassenen iets voorzichtig uitleggen?

Dat ligt er een beetje aan. Als het verhaal heel heftig is, dan mag het wel voorzichtig verteld worden. Ik denk dat ik wel alle details zou willen weten.

Is het verliezen van iemand en je verdriet iets dat je in de klas zou willen bespreken?

Ja zou ik wel in klas willen bespreken. Ik zou zoiets wel willen vertellen.

Is het oké om te huilen? Mogen je klasgenoten dit ook zien?

Daar heb ik wel moeite mee. Ik zou het niet durven denk ik als er klasgenoten bij zijn.

Moeten docenten vragen hoe het met je gaat of word je liever met rust gelaten? Zo ja, alle docenten of liever alleen je mentor?

Ze moeten het niet constant vragen, maar af en toe is wel fijn. Ik denk dat het vooral belangrijk is voor de mentor. Tenzij je een andere docent ook heel erg vertrouwd, dan mag die het ook vragen.

Is de dood iets wat in de klas zouden moeten bespreken. Ook als er niets aan de hand is?

Dat zou wel kunnen. Praten met anderen die een dierbare hebben verloren of filmpjes kijken.

Mag een docent ook huilen als er iets ergs gebeurt of moet deze zich groot houden?

Iedereen heeft een zwak punt. Ik heb er geen problemen mee als een docent begint te huilen.

Wil je zelf nog graag iets zeggen of toevoegen?

Nee.

IX INTERVIEW LEERLING 2

Ik ga je een aantal vragen stellen die te maken hebben met het overlijden van iemand. Ik ben bezig om te onderzoeken of we op school genoeg aandacht besteden aan dit onderwerp. Je mag eerlijk antwoorden, je naam zal nergens genoteerd worden. Het is helemaal anoniem.

Fantaseer je weleens over dingen die eigenlijk niet kunnen?

Ja natuurlijk. Ik kan geen voorbeeld noemen.

Denk je wel een aan erge dingen die zouden kunnen gebeuren? Maak je je hier druk om?

Nee, ik maak me hier niet druk om.

Wat betekend het precies volgens jou als er iemand dood gaat?

Dan is iemand er niet meer.

Heb jij wel eens meegemaakt dat er iemand in jou omgeving is overleden? Kun je hier iets over vertellen?

Ja, vorig jaar zijn mijn opa en oma overleden en mijn andere oma. Ik vind het wel heel zielig, maar niet schokkend. Mijn oma was ik eigenlijk al een beetje kwijt, ze had alzheimer. Ook is vorig jaar een vriendin van mijn moeder overleden. Ik kende haar verder niet heel goed, maar dat zat er ook aan te komen.

Het je last gehad van dingen als gevolg van je verdriet? Zoals cijfers die achteruit gingen of veranderingen in je gedrag?

Nee, ik was die week wel verdrietig, maar ik heb er verder op school geen last van gehad. Er waren geen veranderingen verder, daar schiet ik toch niets mee op.

Heb je gebruik gemaakt van een symbool of ritueel? Heeft dit je geholpen?

Ik heb een aantal spulletjes gekregen van mijn oma. Het zijn beeldjes, die heb ik op mijn kast in mijn slaapkamer staan. Ik zou er op zich wel zonder kunnen, maar ik wil ze liever niet kwijt. Ik zou niet heel erg verdrietig zijn als ze kapot gaan, maar ik zou het wel zonde vinden.

Is het voor jou belangrijk om alle details te weten of mogen volwassenen iets voorzichtig uitleggen?

Ik denk dat ik alle details wil weten.

Is het verliezen van iemand en je verdriet iets dat je in de klas zou willen bespreken?

Dat hoeft denk ik niet perse, maar dat ligt eraan hoe erg iets is. Zoals vorig jaar met mijn opa en oma, dat is niet iets wat ik met de klas zou bespreken. Maar als het erger is en iedereen aangaat, dan zou ik het wel willen bespreken met de klas.

Is het oké om te huilen? Mogen je klasgenoten dit ook zien?

Ja dat vind ik oké, maar ik heb het nog nooit gedaan. Ik zou het niet erg vinden als klasgenoten dat zouden zien.

Moeten docenten vragen hoe het met je gaat of word je liever met rust gelaten? Zo ja, alle docenten of liever alleen je mentor?

Als het heel heftig is mogen docenten wel af en toe vragen hoe het is. Ze moeten ze niet steeds vragen, maar als ze zien dat ik verdrietig ben, dan is het wel fijn. Alle docenten mogen dit vragen, niet alleen mijn mentor.

Is de dood iets wat in de klas zouden moeten bespreken. Ook als er niets aan de hand is?

Ik vind het wel handig om dit onderwerp te bespreken. Misschien dat andere leerlingen er wel gevoeliger voor zijn en verdrietig worden, dan is het goed om daar over te praten. Ik zou daar in de klas best iets over willen vertellen.

Mag een docent ook huilen als er iets ergs gebeurt of moet deze zich groot houden?

Dat mag wel, ik zie geen negatief effect.

Wil je zelf nog graag iets zeggen of toevoegen?

Nee.

X INTERVIEW LEERLING 3

Ik ga je een aantal vragen stellen die te maken hebben met het overlijden van iemand. Ik ben bezig om te onderzoeken of we op school genoeg aandacht besteden aan dit onderwerp. Je mag eerlijk antwoorden, je naam zal nergens genoteerd worden. Het is helemaal anoniem.

Fantaseer je weleens over dingen die eigenlijk niet kunnen?

Nee, niet echt.

Denk je wel een aan erge dingen die zouden kunnen gebeuren? Maak je je hier druk om?

Ja daar denk ik weleens aan, maar ik maak me er niet heel druk over. Ik denk er wel eens over na dat ik zou kunnen worden aangereden door een auto.

Wat betekend het precies volgens jou als er iemand dood gaat?

Als iemand dood gaat dan wordt hij gecremeerd of begraven. Ik denk niet dat iemand direct weg is. Ik ben niet echt gelovig, maar ik denk wel dat iemand naar de hemel gaat.

Heb jij wel eens meegemaakt dat er iemand in jou omgeving is overleden?

Nee.

Stel dat er iets erg gebeurt op school? Moet de docent dit dan voorzichtig uitleggen en nare details weglaten of wil je juist precies weten waar je aan toe bent?

Volwassenen mogen iets wel voorzichtig brengen, maar ze moet wel alles vertellen. Ik vind het wel belangrijk om alles te weten.

Vind je het oké om te huilen? Mogen je klasgenoten dit ook zien?

Ja ik vind het oké om te huilen. Ik zou het ook niet erg vinden als mijn klasgenoten dit zouden zien.

Kun je een ritueel of een symbool noemen dat misschien zou helpen bij het verwerken van verdriet? Zou zoiets jou helpen denk je?

Nee, ik zou niets kunnen bedenken. Ik denk ook niet dat dit mij zou helpen.

Moeten docenten zich bezig houden met een rouwproces van een leerling of moeten ze dit met rust laten? Alle docenten of alleen de mentor?

De docenten hebben daar wel mee te maken. Ze mogen wel vragen hoe het met je gaat. Het is vooral de mentor die hiermee te maken heeft.

Is de dood een onderwerp dat we in de klas moeten bespreken? Ook als er niets aan de hand is?

Van mij hoeft dat niet perse, maar als andere leerlingen daar behoefte aan hebben dan vind ik het prima.

Mag een docent ook huilen of moet deze zich groot houden?

De docent mag ook huilen natuurlijk, dat is menselijk.

Wil je zelf nog graag iets zeggen of toevoegen?

Nee, ik heb niks toe te voegen.

XI INTERVIEW LEERLING 4

Ik ga je een aantal vragen stellen die te maken hebben met het overlijden van iemand. Ik ben bezig om te onderzoeken of we op school genoeg aandacht besteden aan dit onderwerp. Je mag eerlijk antwoorden, je naam zal nergens genoteerd worden. Het is helemaal anoniem.

Fantaseer je weleens over dingen die eigenlijk niet kunnen?

Dat weet ik niet. Daar denk ik niet echt aan.

Denk je wel een aan erge dingen die zouden kunnen gebeuren? Maak je je hier druk om?

Volgens mij niet.

Wat betekend het precies volgens jou als er iemand dood gaat?

Ik weet niet precies wat dit betekend. Ik vind het wel heel raar dat iemand opeens weg is. Je bent heel erg met iemand bezig als die ziek is en dan opeens is die er niet meer. Ik denk verder niet echt na over waar iemand naar toe gaat als die overleden is.

Heb jij wel eens meegemaakt dat er iemand in jou omgeving is overleden? Kun je hier iets over vertellen?

Mijn oma is overleden toen ik groep 6 zat van de basisschool. Het voelde heel raar. Ik vond het niet fijn.

Het je last gehad van dingen als gevolg van je verdriet? Zoals cijfers die achteruit gingen of veranderingen in je gedrag?

Nee, daar heb ik geen last van gehad. Ik was wel erg verdrietig, maar dit heeft mijn prestaties op school niet beïnvloed.

Heb je gebruik gemaakt van een symbool of ritueel? Heeft dit je geholpen?

Nee, ik geen gebruik gemaakt van een symbool. Ik denk dat dit misschien wel zou kunnen helpen.

Is het voor jou belangrijk om alle details te weten of mogen volwassenen iets voorzichtig uitleggen?

Als iets heel erg is, dan mogen volwassenen dat wel achterhouden, anders ben je er nog meer mee bezig. Maar anders zou ik het wel graag willen weten.

Is het verliezen van iemand en je verdriet iets dat je in de klas zou willen bespreken?

Ik zou het wel fijn vinden om dit in de klas te bespreken. Het hoeft niet zo te zijn dat het iedereen aan gaat, als er iets in mijn eigen omgeving gebeurt, dan zou ik het prettig vinden dit met de klas te bespreken.

Is het oké om te huilen? Mogen je klasgenoten dit ook zien?

Ik kan het niet zo goed verbergen als ik me niet prettig voel. Ik vind het dan wel oké om te huilen. Ik vind het niet erg als klasgenoten dit zien.

Moeten docenten vragen hoe het met je gaat of word je liever met rust gelaten? Zo ja, alle docenten of liever alleen je mentor?

In het begin vind ik het wel fijn om met rust gelaten te worden. Als ik een beetje tot rust gekomen ben mogen docenten wel vragen hoe het met me gaat. Dit moet af en toe, niet elke keer. Alle docenten mogen dit vragen, niet alleen mijn mentor.

Is de dood iets wat in de klas zouden moeten bespreken. Ook als er niets aan de hand is?

Ik zou het wel fijn vinden om het daar over te hebben met de klas. Juist als het nog niet gebeurt is vind ik het een goed onderwerp. Ik zou graag luisteren naar de persoonlijke verhalen van mijn klasgenoten.

Mag een docent ook huilen als er iets ergs gebeurt of moet deze zich groot houden?

Mag op zich wel.

Wil je zelf nog graag iets zeggen of toevoegen?

We hebben het buiten de interviewvragen om gehad over de buurvrouw van de leerling. De leerling geeft aan dat de buurvrouw kanker heeft. Hij is erg betrokken bij het proces en is zelfs een keer mee geweest naar het ziekenhuis voor het bestralen. De leerling geeft aan het erg prettig te vinden om zo betrokken te zijn, dit geeft hem vertrouwen. De buurvrouw is in principe genezen, maar moet wel elk jaar nog voor controle naar het ziekenhuis. De leerling heeft vertrouwen in een goede afloop, maar praten over het onderwerp maakt hem nog wel erg verdrietig.

XII ROUWPROTOCOL VAN DE SCHOOL

Onder de zwarte blokjes in het document staan namen en telefoonnummers, wegens privacy redenen zijn deze onzichtbaar gemaakt.

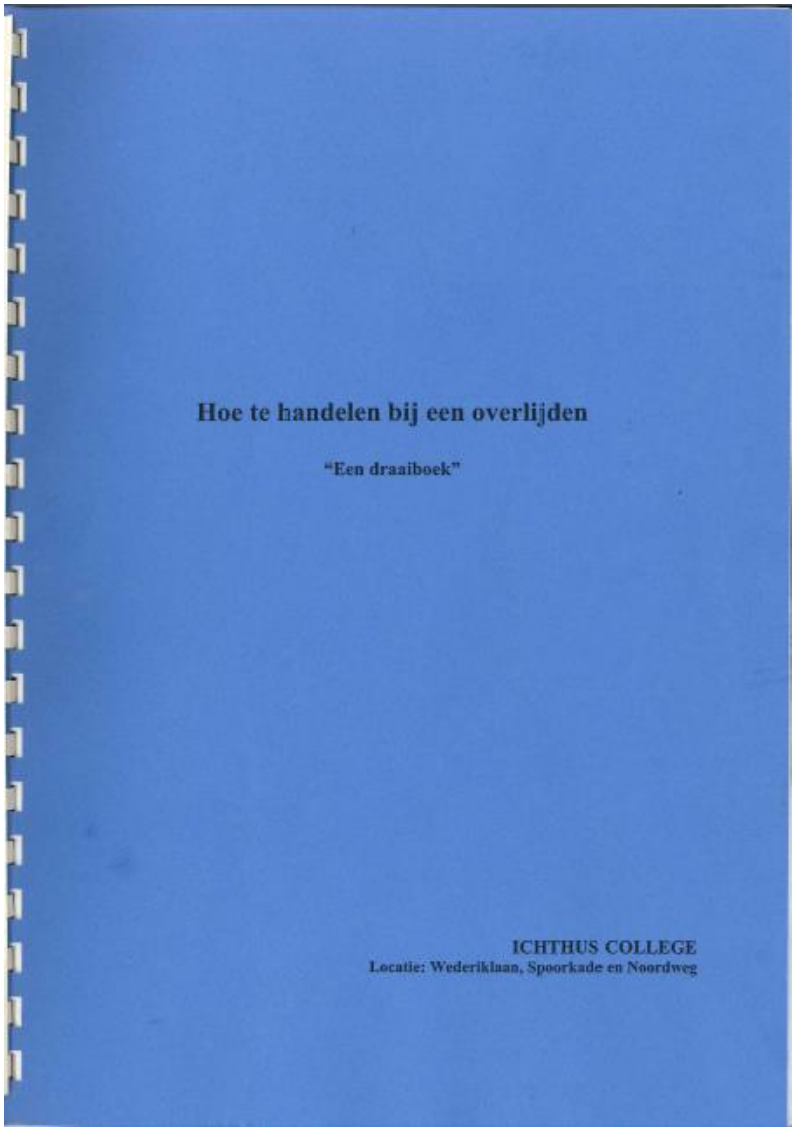

Draaiboek:

- **bij het overlijden van een leerling**
- **bij het overlijden van een personeelslid**
- **bij het overlijden van een ouder/broer/zus van een leerling**
- **bij suïcide**

EEN DRAAIBOEK BIJ VERDRIET EN ROUW

Voordat kinderen hun eerste voet over de drempel van de basisschool zetten, heeft driekwart van hen al eens een sterfgeval in de eigen omgeving meegemaakt.
In het voortgezet onderwijs maakt 64% van de leerlingen mee dat een leraar of leerling van school overlijdt.
Van de leraren heeft 89% te maken gehad met het overlijden van een leerling, de ouders van een leerling, een collega, de partner of het kind van een collega.
Conclusie: Bijna alle scholen en dus bijna alle leerlingen en personeelsleden krijgen te maken met de dood op of rondom de school.

Daar moet de school iets mee. Want een school is toch niet alleen een instituut voor kennisoverdracht. Het is een leef- en werkgemeenschap. Als er iemand in de omgeving sterft, is het van groot belang dat je niet alleen staat. Maar, zo kun je je afvragen, moet je kinderen wel confronteren met de schaduwzijde van het leven? Volwassenen willen hen het liefst beschermen tegen pijn en verdriet. Het is maar de vraag of je ze daar echt een dienst mee bewijst. Ze kunnen soms jarenlang boos en teleurgesteld zijn omdat ze niet op gepaste wijze afscheid konden nemen van iemand die belangrijk voor hen was.
In een school met een goed pedagogisch klimaat is ruimte voor zowel plezierige als verdrietige ervaringen. Leren omgaan met verlies en met gevoelens van verdriet en rouw is een belangrijke taak waarin de school kan bijdragen.
Verdriet en rouw zijn emotionele processen, die voor iedereen verschillen. Je kunt daarom ook niet een handleiding maken die voorschrijft hoe je moet reageren als iemand van de schoolgemeenschap sterft. Van de andere kant mag je de zorg voor elkaar niet aan het toeval overlaten.
Als het noodlot toeslaat, kun je en mag je niet alleen vertrouwen op de eigen intuïtie. Want ondanks alle goede bedoelingen kan er veel misgaan. Een paar voorbeelden: Als het bericht op school binnenkomt dat een leerling dodelijk verongelukt is, vertelt degene die de telefoon opnam op weg naar de kamer van de directeur het nieuws aan iedereen die het horen wil. De school vergeet vervolgens om het bericht te verifiëren.
Bij het informeren van de leerlingen gaat er van alles mis, zo worden bijvoorbeeld de leerlingen op het sportveld vergeten. De postverzending is niet geblokkeerd en de ouders ontvangen drie dagen na het overlijden een rekening van school.
Ook in het contact met de ouders gebeuren er onverwachte dingen die voorkomen hadden kunnen worden: zo zijn er medeleerlingen die 'wilde' acties ondernemen en ongevraagd contact met hen zoeken terwijl ze dat op dat moment niet aankunnen. Bij de opvang wordt de klas vergeten, waarin het zusje van de overleden leerling zit. Er is onenigheid tussen de leraren over de opvang van de leerlingen en het wel of niet geven van de lessen. Op de eerste dag dat er weer les gegeven wordt, is de tafel en de stoel van de leerling weggehaald.
Om al dit soort pijnlijke situaties te voorkomen, is het van belang om je voor te bereiden op dingen, waarvan je hoopt dat je er misschien nooit mee te maken zult krijgen. Maar het is goed om je tent op te zetten als het mooi weer is.

In dit draaiboek willen we proberen om stap voor stap na te gaan wat er geregeld moet worden, waar we aan moeten denken, kortom: hoe we adequaat kunnen reageren als zich binnen onze school een ingrijpend gebeuren voordoet.

[redacted]

2

Aandachtspunten

Afspraak is om bij afwezigheid van VNE, deze zo spoedig mogelijk in kennis te stellen.

In navolgende schema's wordt met directielid bedoeld: Els (VNE), André (YNA) of hun vervangers, bijvoorbeeld Gerrit (MKG), Erick (SWE), Johan (DEJ) of Corné (SIC)

COÖRDINATIETEAM

Het coördinatieteam bestaat uit:
Directeur (VNE)
Teamleider (MKG, SWE, YNA, DEJ en SIC)
Counselor (GNA en QNK)
Mentor van de leerling
Eventueel: externe hulpverlener of adviseur
Eventueel: een ander personeelslid (JAJ)

Telefoonnummers
[redacted]

Privé
[redacted]

3

1. Draaiboek bij het overlijden van een leerling

1.1 Wat te doen bij een overlijden op of bij school op een moment dat de leerling onder de verantwoordelijkheid van school valt?

1.1.A. Het bericht komt binnen		
1. Wie het eerst aangesproken wordt		Zodra bericht binnenkomt, **altijd** eerst checken of er al hulp ingeroepen is, **zoniet: 112 bellen.**
2. Directie, conciërge of ander personeelslid		Eerste opvang van melder en eventuele getuigen: naar directiekamer en in contact brengen met directie. Een 'willekeurig' personeelslid wordt ingeschakeld voor opvang van melders en getuigen
3. Directie		**Nagaan of het bericht klopt**: gaat het om genoemde leerling en wat is er precies gebeurd? Conciërge en administratie meedelen dat school ieder moment telefonisch bereikbaar dient te zijn.
4. Directie (in geval van ongeval op school)		Als feiten kloppen: inlichten van de familie. Nooit telefonisch en nooit alleen! Eventueel in samenwerking met politie, (school)arts, slachtofferhulp. Bij ongeval buiten school nagaan of de familie op de hoogte gebracht is. *) Nagaan of er broers of zussen op school zitten, hen traceren, opvangen en het bericht vertellen.

*) **Bij 1.1.B.4 Het zal sterk van de situatie afhangen hoe er verder gehandeld dient te worden:**

- Regel is dat een bericht van overlijden niet wordt vrijgegeven voordat de familie op de hoogte gebracht is.

- Als een grote groep betrokkenen weet heeft van het gebeurde, ontkom je er niet aan om te zeggen dat er een zeer ernstige situatie is, maar zeg er dan bij dat er niet meer over gezegd kan en mag worden voordat de familie op de hoogte gebracht is.
  Als familie nog niet geïnformeerd is terughoudend blijven met informatie, zowel t.o.v. leerlingen en personeel.

- Als een beperkte groep weet heeft van wat er gebeurd is: zorg voor opvang van deze mensen en scherm ze af om te voorkomen dat het gebeurde via het geruchten-circuit de school ingaat.

4

1.1.B. Het bericht klopt en verspreidt zich oncontroleerbaar in school		
1. Directie		**In of rond de pauze:** **Intercom: alle personeelsleden** naar de personeelskamer (nagaan wie er niet zijn) leerlingen blijven in het lokaal of worden opgeroepen naar het lokaal te gaan waar ze na de pauze les hebben. Leerlingen die vrij zijn naar de aula. Daarna, tot nader order, geen leswisselingen. **Tijdens de lessen:** **Intercom:** Door bijzondere omstandigheden geen leswisseling, een zeer dringend verzoek aan iedereen om in het lokaal te blijven. Nadere informatie volgt. (2x herhalen) In deze situatie informatie door de klassen rond laten gaan. **Noordweg: (geen intercom)** locatieleider/vervanger gaat school door om docenten/leerlingen op te roepen om naar de personeelskamer te gaan/in de klas te blijven.
2. Directie + teamleider		***)** Personeel informeren, daarna kort en duidelijk uitleggen hoe er gehandeld wordt en welke informatie de leerlingen krijgen
3. Teamleiders		Zorgen dat dit zo goed mogelijk verloopt en regelen toezicht voor klassen die vrij zijn (aula). **Bewegingsonderwijs en buitenactiviteiten niet vergeten!** Lokaal vrijmaken voor eerste opvang van leerlingen die niet in de klas kunnen blijven: zorgen voor opvang.
4. Conciërge		Bel tot nader order uitschakelen.
5. Docenten, conciërge,		In de klassen wordt gekeken wie er missen: docenten schrijven namen op, conciërge haalt die zo snel mogelijk op.
6. Docenten		Geven de bij B2 afgesproken informatie, leggen daarna uit dat iedereen in het lokaal blijft en dat er in principe niemand weg mag. (In uitzonderlijke gevallen mag dit alleen in overleg met de teamleider en **na contact met thuis**)
7. Directie		Schakelt 2 beschikbare mensen in om leerlingen die zich op de plek van het ongeval bevinden, onmiddellijk naar school te halen
8. Teamleiders, conciërge		Gaan na wie er uiteindelijk nog niet zijn (kijken wie er regulier absent gemeld zijn). Conciërge doet laatste poging om hen op te sporen.
9. Directie		****)** Samenroepen coördinatieteam

***)** **Bij 1.1.B.2:** **Het luistert nauw, welke informatie het personeel krijgt om door te geven:**

- **kort (als het kan op papier) de feiten**
- **richtlijnen:**
  - **leerlingen blijven in lokaal**
  - **niemand weg zonder toestemming teamleider en na contact met thuis**

5

- aangeven dat er zo snel mogelijk informatie komt over vervolg

**) Bij 1.1.B.9 Voor samenstelling coördinatieteam zie blz. 3

6

1.1.C. Het bericht klopt, maar is nog niet verder bekend		
1. Allen		Geheimhouding van het bericht totdat de directie het vrijgeeft
2. Directie		Samenroepen coördinatieteam *)

*) **Bij 1.1.C.2: Afhankelijk van de situatie kan een eerste afweging zijn:**
1. **Geen leswisseling (risico: onrust, onbegrip; voordeel: controle)**
2. **De lessen door laten gaan (risico: geruchtverspreiding; voordeel: je kunt tijd nemen voor overleg)**

7

1.2 Wat te doen bij het overlijden van een leerling, anders dan bij 1.1?

1.2.A. Het bericht komt binnen		
1. Directie		Wanneer het bericht niet afkomstig is van de familie of andere bevoegden, de melding verifiëren.
2. Directie		Zorgen voor informatie over de betrokkene, over wat, waar en hoe het gebeurd is.
3. Allen		Geheimhouding van het bericht tot de directie het vrijgeeft
4. Directie, administratie, conciërge		Zorgen voor telefonische bereikbaarheid van de school.
5. Directie		Roept het coördinatieteam samen.

Als de mededeling van een overlijden binnenkomt (bij conciërge, administratie of anderen):

- deelneming betuigen
- aangeven dat er iemand van school terug zal bellen
- directie wordt ingelicht (verder niemand!)

Wat te doen als het bericht in het weekend of in de vakantie binnen komt?

- In het weekend: coördinatieteam samenroepen en afweging maken tussen een telefonische informatieronde of wachten tot maandag
- In de vakantie: (indien mogelijk) coördinatieteam samenroepen (afweging: contactpersonen instrueren over draaiboek bij een overlijden om dienovereenkomstig te handelen): in deze situatie betrokken leerlingen, personeelsleden, ouders schriftelijk informeren.

8

1.2.B. Het coördinatieteam *)

1. Coördinatieteam		Eén persoon wordt als eindverantwoordelijke aangewezen (doorgaans de directeur) Onderling taken verdelen.
2. Coördinatieteam		Verantwoordelijk voor informatie aan betrokkenen: leerlingen, personeel (o.p. en o.o.p.), ouders/verzorgers, centrale directie, centrale administratie, andere locaties. **(Zie 1.2. C)**
3. Coördinatieteam		Verantwoordelijk voor organisatorische aanpassingen i.v.m. opvang klas, aanpassen rooster, vrijmaken van lokaal
4. Coördinatieteam		Verantwoordelijk voor opvang leerlingen en personeel
5. Coördinatieteam		Verantwoordelijk voor contacten met ouders/verzorgers van de overledene
6. Coördinatieteam		Verantwoordelijk voor alles wat geregeld moet worden in verband met rouwbezoek en uitvaart.
7. Coördinatieteam		Verantwoordelijk voor administratieve afwikkeling
8. Coördinatieteam		Verantwoordelijk voor nazorg aan alle betrokkenen

***) Voor samenstelling coördinatieteam zie pag. 3**

9

1.2.C. Het verstrekken van informatie		
1. Directie (in overleg met anderen)		Zussen of broers (andere familieleden) op school
2. Directie + iemand uit coördinatieteam		**Alle personeelsleden**: meestal door hen voor schooltijd of in een pauze samen te roepen in de personeelskamer bijvoorbeeld via de intercom. **Registreer wie niet geïnformeerd zijn en regel dat zij later alsnog geïnformeerd worden.** **Noordweg: collega's persoonlijk ophalen** Allereerst het bericht vertellen aan personeel. (Bij voorkeur feiten kort op papier zetten, later deze schriftelijke info aan personeel meegeven) Tijd en ruimte geven voor reacties (vragen, emoties) Meedelen wat we de leerlingen gaan vertellen en hoe we dat kunnen doen.*) **Zie toelichting "Het vertellen van verdrietig nieuws" pagina 10** (Deze pagina kopiëren en uitdelen)
3. Mentor, i.s.m iemand uit coördinatieteam		Klasgenoten (denk aan absenten) *) **Zie toelichting "Klasgenoten" pagina 10**
4. Teamleider + mentor		Ouders van klasgenoten *) **Zie 1.2 E 2**
5. Docenten (liefst betrokken mentor)		Vrienden/vriendinnen (ex-klasgenoten) in andere klassen
6. Docenten (liefst mentoren eigen klas, anders volgens rooster)		Overige leerlingen: **denk ook aan leerlingen op sportterreinen, gymzalen, Time-Out excursie, werkweek, absenten e.d.**
7. Directie		Centrale directie, ouders, medezeggenschapsraad, bestuur, andere locaties
8. Teamleider		Personen en instanties die via school in contact stonden met de overleden leerling en ouders.
9. Administratie, ook centr. administratie		Onmiddellijk alle uitgaande post naar de (ouders van de) leerling blokkeren.

10

Voor wie het verdrietige nieuws vertellen moeten (Voor iedereen kopiëren)

- Ga na of je het alleen aankunt; vraag zonodig een collega je te ondersteunen
- Bereid je altijd voor: wat ga je zeggen en hoe, welke reacties kun je verwachten?
- Begin met een inleidende zin, maar breng het bericht vervolgens zonder er omheen te draaien.
- Geef in eerste instantie niet te veel informatie ineens;
- Geef gelegenheid voor het stellen van vragen en voeg zonodig informatie toe: beperk je echter tot de feiten
- Geef voldoende tijd en ruimte voor emoties
- Wanneer de emoties wat luwen en de leerlingen vragen hoe het verder moet, kun je overstappen naar de volgende informatie:
  - Hoe verloopt het contact met de familie?
  - Hoe worden afspraken gemaakt over rouwbezoek en uitvaart?
  - Vertel dat de ouders per brief geïnformeerd worden
  - Vertel bij wie de leerlingen terechtkunnen voor een persoonlijk gesprek
  - Zeg dat in principe alle reacties goed zijn
  - Vertel dat sommige mensen veel voelen, bij anderen is het minder
  - Vertel waar mensen (leerlingen en personeel) zich kunnen terugtrekken en op welke momenten dat kan
  - Vertel hoe de komende dagen ingevuld worden

Aan klasgenoten

De mentor (of iemand die deze vervangt), altijd samen met iemand anders, meldt het overlijden van de klasgenoot:

1. Noteert de absenten
2. Vangt de klas op (Houdt de leerlingen die 'stil' blijven en zich terug lijken te trekken extra in de gaten)
3. Extra aandacht voor vrienden en vriendinnen, maar vergeet zeker de 'vijanden' niet (zij kunnen het soms erg moeilijk krijgen)
4. Houdt de klas bij elkaar, niemand mag zomaar weglopen
5. Zorgt voor een veilige ruimte (rust) en schakelt leerlingen in om bijvoorbeeld thee/koffie/limonade te halen
6. Spreekt met de klas af:
   - Of en op welk moment er contact met de ouders gezocht wordt
   - Laat eventueel de leerlingen na verloop van tijd naar huis gaan, maar geef hen ook de gelegenheid om nog te blijven, als ze dat willen. Je moet zeker weten dat er iemand thuis is en dat de ouders geïnformeerd zijn.
   - Leerlingen die heel erg overstuur zijn opvangen of opvang regelen en zonodig contact opnemen met thuis: nooit alleen laten gaan.

1.2.D. Organisatorische aanpassingen

1. Conciërge		Muziek in kantine uitzetten
2. Conciërge		Vlag halfstok
3. Coördinatieteam		Gedenkplaats met eventueel kaars, foto, kaart e.d. (zo mogelijk leerlingen hierbij inschakelen)
4. Directie		Coördinatieteam zonodig uitroosteren voor de komende dagen
5. Conciërge		Zorgen voor koffie, thee, fris, koek e.d.
6. Coördinatieteam		Zorgen voor begeleiding van leerlingen die absoluut naar huis willen
7. Directie		Doorgeven van noodzakelijke roosterwijzigingen en zorgen voor uitroosteren van docenten die aanwezig zullen/willen zijn bij de uitvaart
8. Directie		Activiteiten op school, zoals feesten, diploma-uitreiking, proefwerken e.d. beoordelen op hun merites en zonodig uit/-afstellen.
9. Coördinatieteam		Indien gewenst een gedachtenismoment op school organiseren

12

1.2.E.1 Contacten met de ouders van de overleden leerling		
1. Directie, mentor		Neem nog dezelfde dag contact op Ga (indien mogelijk) na welke informatie over het overlijden aan personeel en leerlingen verteld mag worden Maak een afspraak voor een bezoek, ga niet alleen Vraag wat de school kan betekenen voor de ouders
2. Directie, mentor		Tijdens een 2e contact (bezoek of anderszins) Overleg over te nemen stappen: • Bezoekmogelijkheden van leerlingen • Het plaatsen van een rouwadvertentie; welke krant; tijdstip • Afscheid nemen van de overleden leerling • Bijdragen aan de uitvaart (wat stellen ouders op prijs, maar ook: wat niet) • Gedachtenismoment op school

13

1.2.E.2 Contacten met de ouders van de overige leerlingen		
Teamleider en mentor		Informeer de ouders van klasgenoten zo snel mogelijk Telefonisch (deel mee dat een brief volgt) Schriftelijk (per post): Informeer over: • De gebeurtenis • Organisatorische aanpassingen (rooster) • De zorg voor de leerlingen op school • Contactpersonen op school • Regels over aanwezigheid • (eventueel) Rouwbezoek • (eventueel)Aanwezigheid bij de uitvaart • (eventueel) afscheidsdienst op school • Nazorg voor de leerlingen • (eventueel) informatie over rouwprocessen bij jongeren • (eventueel) signalen van slechte verwerking van verdriet Geef aan dat zonodig aanvullende informatie volgt.
Directie en Teamleiders		Brief aan ouders overige leerlingen: zelfde info als boven, maar wellicht met een wat algemenere strekking

14

1.2.F. Begeleiding tussen overlijden en uitvaart		
1. Coördinatieteam		Zorg dat de leerlingen rustig bij elkaar kunnen zitten in de speciaal daarvoor gereserveerde ruimte. Geef de mogelijkheid om gewoon les te krijgen.
2. Mentor, docenten		Maak zonodig gebruik van speciale lessen om met de leerlingen te praten over hun gevoelens en te werken aan het afscheid nemen.
3. Mentor, coördinatieteam		Ga in overleg met de ouders van de overleden leerling met de leerlingen aan het werk om bijdragen te leveren voor de dienst(en).
4. Mentor, coördinatieteam		Bereid condoleance- en rouwbezoek voor met de leerlingen
5. Mentor, coördinatieteam		Bereid ook het bijwonen van de uitvaart goed voor. Vertel de leerlingen zoveel mogelijk wat ze kunnen verwachten.
6. Coördinatieteam		Organiseer eventueel –in overleg met de ouders- een afscheidsdienst op school om zoveel mogelijk leerlingen de kans te geven afscheid te nemen.
7. Coördinatieteam		Vang de leerlingen na de uitvaart op om nog na te kunnen praten.

15

1.2.G. Nazorg		
1. Allen		Probeer zo mogelijk de dag na de uitvaart weer te starten met de lessen
2. Mentor, docenten		Let op signalen van een stagnerend rouwproces bij leerlingen
3. Mentor, docenten		Let speciaal op risicoleerlingen zoals leerlingen die al eerder verlies geleden hebben.
4. Mentor, counselor		Geef leerlingen die veel moeite hebben met het verwerken van het verlies individuele begeleiding
5. Mentor		Sta af en toe stil bij herinneringen aan de gestorven leerling
6. Mentor, directie		Besteed aandacht aan **speciale dagen** zoals de verjaardag en de sterfdag van de overleden leerling
7. Mentor, directie		Denk ook aan contact met de ouders op die dagen
8. Mentor, coördinatieteam		Herdenkingsboekje/c.q. gedachtenismoment (leerlingen bij inschakelen)
9. Mentor		Vragen of leerlingen behoefte hebben aan plaats in de school met foto's o.i.d.
10. Directie, mentor		Ouders van de overleden leerling eventueel informeren over schoolse activiteiten, bijvoorbeeld diploma-uitreiking
11. Mentor		Eventueel bezoek kerkhof met leerlingen die dat willen

16

1.2.H. Administratieve afronding		
1. Altijd na overleg met VNE: Administratie (locatie en centraal)		De leerling uitschrijven. Financiële afwikkeling regelen zoals schoolgeld, boekengeld e.d. (altijd in overleg met directie) Teruggeven van persoonlijke bezittingen zoals werkstukken, proefwerken e.d.

17

2. Draaiboek bij het overlijden van een personeelslid

2.1 Wat te doen als een personeelslid overlijdt op of bij school

2.1.A. Het bericht komt binnen		
1. Wie het eerst aangesproken wordt		Zodra bericht binnenkomt, **altijd** eerst checken of er al hulp ingeroepen is, **zoniet: 112 bellen.**
2. Directie, conciërge of ander personeelslid		Eerste opvang van melder en eventuele getuigen: naar directiekamer en in contact brengen met directie. Een 'willekeurig' personeelslid wordt ingeschakeld voor opvang van melders en getuigen
3. Directie		**Nagaan of het bericht klopt.** Conciërge en administratie meedelen dat school ieder moment telefonisch bereikbaar dient te zijn.
4. Directie (in geval van ongeval op school)		Als feiten kloppen: inlichten van de familie. Nooit telefonisch en nooit alleen! Eventueel in samenwerking met politie, (school)arts, slachtofferhulp. Bij ongeval buiten school nagaan of de familie op de hoogte gebracht is. *) Nagaan of er familie op school zit, hen traceren, opvangen en het bericht vertellen.

*) **Bij B4 Het zal sterk van de situatie afhangen hoe er verder gehandeld dient te worden:**

- Regel is dat een bericht van overlijden niet wordt vrijgegeven voordat de familie op de hoogte gebracht is.

- Als een grote groep betrokkenen weet heeft van het gebeurde, ontkom je er niet aan om te zeggen dat er een zeer ernstige situatie is, maar zeg er dan bij dat er niet meer over gezegd kan en mag worden voordat de familie op de hoogte gebracht is.
  Als familie nog niet geïnformeerd is terughoudend blijven met informatie, zowel t.o.v. leerlingen als personeel.

- Als een beperkte groep weet heeft van wat er gebeurde is: zorg voor opvang van deze mensen en scherm ze af om te voorkomen dat het gebeurde via het geruchtencircuit de school ingaat.

2.1.B. Het bericht klopt en verspreidt zich oncontroleerbaar in school		
1. Directie		**In of rond de pauze:** **Intercom: alle personeelsleden** naar de personeelskamer (nagaan wie er niet zijn) leerlingen blijven in het lokaal of worden opgeroepen naar het lokaal te gaan waar ze na de pauze les hebben. Leerlingen die vrij zijn naar de aula. Daarna, tot nader order, geen leswisselingen. **Tijdens de lessen:** **Intercom:** Door bijzondere omstandigheden geen leswisseling, een zeer dringend verzoek aan iedereen om in het lokaal te blijven. Nadere informatie volgt. (2x herhalen) In deze situatie kan ervoor gekozen worden om iedereen te informeren door de klassen rond te gaan. **Noordweg: (geen intercom)** locatieleider/vervanger gaat school door om docenten/leerlingen op te roepen om naar de personeelskamer te gaan/in de klas te blijven.
2. Directie + teamleider		*) Personeel informeren, daarna kort en duidelijk uitleggen hoe er gehandeld wordt en welke informatie de leerlingen krijgen
3. Teamleiders		Zorgen dat dit zo goed mogelijk verloopt en regelen toezicht voor klassen die vrij zijn (aula). **Bewegingsonderwijs en buitenactiviteiten niet vergeten!** Lokaal vrijmaken voor eerste opvang van leerlingen die niet in de klas kunnen blijven: zorgen voor opvang.
4. Conciërge		Bel tot nader order uitschakelen.
5. Docenten		Geven de bij B2 afgesproken informatie, leggen daarna uit dat iedereen in het lokaal blijft en dat er in principe niemand weg mag. (In uitzonderlijke gevallen mag dit alleen in overleg met de teamleider en **na contact met thuis**)
6. Directie		Schakelt 2 beschikbare mensen in om leerlingen die zich op de plek van het ongeval bevinden, onmiddellijk naar school te halen
7. Teamleiders, conciërge		Gaan na wie er uiteindelijk nog niet zijn (kijken wie er regulier absent gemeld zijn). Conciërge doet laatste poging om hen op te sporen.
8. Directie		Samenroepen coördinatieteam

*) **Bij 2.1.B.2: Het luistert nauw, welke informatie het personeel krijgt om door te geven:**

- **kort (als het kan op papier) de feiten**
- **richtlijnen:**
  - **leerlingen blijven in lokaal**
  - **niemand weg zonder toestemming teamleider en na contact met thuis**
  - **aangeven dat er zo snel mogelijk informatie komt over vervolg**

19

2.1.C. Het bericht klopt, maar is nog niet verder bekend		
1. Allen		Geheimhouding van het bericht totdat de directie het vrijgeeft
2. Directie		Samenroepen coördinatieteam *)

*) **Bij 2.1.C.2: Afhankelijk van de situatie kan een eerste afweging zijn:**
1. **Geen leswisseling (risico: onrust, onbegrip; voordeel: controle)**
2. **De lessen door laten gaan (risico: geruchtverspreiding; voordeel: je kunt tijd nemen voor overleg)**

2.2 Wat te doen bij het overlijden van een personeelslid, anders dan bij 2.1?

2.2.A. Het bericht komt binnen		
1. Directie		Wanneer het bericht niet afkomstig is van de familie of andere bevoegden, de melding verifiëren.
2. Directie		Zorgen voor informatie over de betrokkene, over wat, waar en hoe het gebeurd is.
3. Allen		Geheimhouding van het bericht tot de directie het vrijgeeft
4. Directie, administratie, conciërge		Zorgen voor telefonische bereikbaarheid van de school.
5. Directie		Roept het coördinatieteam samen.

Als de mededeling van een overlijden binnenkomt (bij conciërge, administratie of anderen):

- deelneming betuigen
- als verantwoordelijke mensen (nog) niet aanwezig zijn: aangeven dat er iemand van school terug zal bellen
- directie wordt ingelicht (verder niemand!)

Wat te doen als het bericht in het weekend of in de vakantie binnen komt?

- In het weekend: coördinatieteam samenroepen en afweging maken tussen een telefonische informatieronde of wachten tot maandag
- In de vakantie: (indien mogelijk) coördinatieteam samenroepen.Contactpersonen instrueren over draaiboek om dienovereenkomstig te handelen: in deze situatie proberen zoveel mogelijk personeelsleden telefonisch te bereiken, de overigen en de leerlingen en ouders schriftelijk informeren.

21

2.2.B. Het coördinatieteam *)		
1. Coördinatieteam		Eén persoon wordt als eindverantwoordelijke aangewezen (doorgaans de directeur) Onderling taken verdelen.
2. Coördinatieteam		Verantwoordelijk voor informatie aan betrokkenen: personeel, leerlingen, centrale directie, ouders/verzorgers, centrale administratie, andere locaties.
3. Coördinatieteam		Verantwoordelijk voor organisatorische aanpassingen
5. Coördinatieteam		Verantwoordelijk voor opvang personeel en leerlingen
5. Coördinatieteam		Verantwoordelijk voor contacten met familie van
6. Coördinatieteam		Verantwoordelijk voor alles wat geregeld moet worden in verband met rouwbezoek en uitvaart.
7. Coördinatieteam		Verantwoordelijk voor administratieve afwikkeling
8. Coördinatieteam		Verantwoordelijk voor nazorg aan alle betrokkenen

***) voor samenstelling coördinatieteam zie blz. 3**

22

2.2.C. Het verstrekken van informatie		
1. Directie (in overleg met anderen)		Eventuele familieleden op school
2. Directie + iemand uit coördinatieteam		**Alle personeelsleden**: meestal door hen voor schooltijd of in een pauze samen te roepen in de personeelskamer bijvoorbeeld via de intercom. **Registreer wie niet geïnformeerd zijn en regel dat zij later alsnog geïnformeerd worden.** **Noordweg: Collega's persoonlijk ophalen** Allereerst het bericht vertellen aan personeel. (Bij voorkeur feiten kort op papier zetten, later deze schriftelijke info aan personeel meegeven) Tijd en ruimte geven voor reacties (vragen, emoties) Meedelen wat we de leerlingen gaan vertellen en hoe we dat kunnen doen.***) Zie toelichting "Het vertellen van verdrietig nieuws" pagina 23** (Deze pagina kopiëren en uitdelen)
3. Docenten (liefst mentoren eigen klas, anders volgens rooster)		Vertellen leerlingen**. Denk ook aan leerlingen op sportterreinen, gymzalen, Time-Out, excursie, werkweek, absenten e.d.**
4. Directie		Centrale directie, ouders, medezeggenschapsraad, bestuur, andere locaties en personen en instanties die via school in contact stonden met het personeelslid.
5. Administratie, ook centr. administratie		Let op uitgaande post bestemd voor het overleden personeelslid

23

Voor wie het verdrietige nieuws vertellen moeten (Voor iedereen kopiëren)

- ☐ Ga na of je het alleen aankunt; vraag zonodig een collega je te ondersteunen
- ☐ Bereid je altijd voor: wat ga je zeggen en hoe, welke reacties kun je verwachten?
- ☐ Begin met een inleidende zin, maar breng het bericht vervolgens zonder er omheen te draaien.
- ☐ Geef in eerste instantie niet te veel informatie ineens;
- ☐ Geef gelegenheid voor het stellen van vragen en voeg zonodig informatie toe: beperk je echter tot de feiten
- ☐ Geef voldoende tijd en ruimte voor emoties
- ☐ Wanneer de emoties wat luwen en de leerlingen vragen hoe het verder moet, kun je overstappen naar de volgende informatie:
  - Hoe verloopt het contact met de familie?
  - Hoe worden afspraken gemaakt over rouwbezoek en uitvaart?
  - Vertel dat de ouders per brief geïnformeerd worden
  - Vertel bij wie de leerlingen terechtkunnen voor een persoonlijk gesprek
  - Zeg dat in principe alle reacties goed zijn
  - Vertel dat sommige mensen veel voelen, bij anderen is het minder
  - Vertel waar mensen (leerlingen en personeel) zich kunnen terugtrekken en op welke momenten dat kan
  - Vertel hoe de komende dagen ingevuld worden

24

2.2.D. Organisatorische aanpassingen		
1. Conciërge		Muziek in kantine uitzetten
2. Conciërge		Vlag halfstok
3. Coördinatieteam		Gedenkplaats met eventueel kaars, foto, kaart e.d. (zo mogelijk leerlingen hierbij inschakelen)
4. Directie		Coördinatieteam zonodig uitroosteren voor de komende dagen
5. Conciërge		Zorgen voor koffie, thee, fris, koek e.d.
6. Coördinatieteam		Zorgen voor opvang van personeel en leerlingen.
7. Directie		Doorgeven van noodzakelijke roosterwijzigingen. School vrij op de dag van de uitvaart.
8. Directie		Activiteiten op school, zoals feesten, diploma-uitreiking, proefwerken e.d. beoordelen op hun merites en zonodig uit/-afstellen.
9. Coördinatieteam		Indien gewenst een gedachtenismoment op school organiseren

2.2.E.1 Contacten met nabestaanden		
Wat de contacten betreft zal iedereen vanzelfsprekend reageren op de manier die past bij de mate van betrokkenheid bij de overledene en diens familie. Daarnaast zullen er ook officiële contacten (en afspraken) moeten komen.		
1. Directie (afhankelijk van de situatie)		Neem nog dezelfde dag contact op Ga (indien mogelijk) na welke informatie over het overlijden verteld mag worden Maak een afspraak voor een bezoek. Vraag wat de school kan betekenen.
2. Directie (afhankelijk van de situatie)		Tijdens een 2e contact (bezoek of anderszins) Overleg over te nemen stappen: • Bezoekmogelijkheden • Het plaatsen van een rouwadvertentie; welke krant; tijdstip • Afscheid nemen van de overledene • Bijdragen aan de uitvaart (wat stellen ouders op prijs, maar ook: wat niet) • Gedachtenismoment op school

26

2.2.E.2 Contacten met de ouders van leerlingen		
Directie		Informeer leerlingen en hun ouders schriftelijk per post over: • De gebeurtenis • Organisatorische aanpassingen (rooster) • De zorg voor de leerlingen op school • Contactpersonen op school • Regels over aanwezigheid • (eventueel) Rouwbezoek • (eventueel)Aanwezigheid bij de uitvaart • (eventueel) afscheidsdienst op school • Nazorg voor de leerlingen • (eventueel) informatie over rouwprocessen bij jongeren • (eventueel) signalen van slechte verwerking van verdriet

2.2.F. Begeleiding tussen overlijden en uitvaart		
1. Coördinatieteam		Zorg voor gereserveerde ruimte, waar mensen zich terug kunnen trekken. Geef de mogelijkheid om gewoon les te krijgen.
2. Mentor, docenten		Maak zonodig gebruik van speciale lessen om met de leerlingen te praten over hun gevoelens en te werken aan het afscheid nemen.
3. Mentor, coördinatieteam		Ga als dat door familie op prijs gesteld wordt, bezig met eventuele bijdragen aan de uitvaart of gedachtenismoment op school.
4. Mentor, coördinatieteam		Bereid eventueel condoleance- en rouwbezoek voor met de leerlingen
5. Mentor, coördinatieteam		Bereid het eventuele bijwonen van de uitvaart goed voor. Vertel de leerlingen zoveel mogelijk wat ze kunnen verwachten.
6. Coördinatieteam		Organiseer eventueel –in overleg met nabestaanden- een afscheidsdienst op school om zoveel mogelijk leerlingen de kans te geven afscheid te nemen.
7. Coördinatieteam		Vang de leerlingen na gedachtenismoment of uitvaart op.

28

2.2.G. Nazorg		
1. Allen		Probeer zo mogelijk de dag na de uitvaart weer te starten met de lessen
2. Mentor, docenten		Let op signalen van een stagnerend rouwproces
3. Mentor, docenten		Let speciaal op hen die al eerder iemand verloren.
4. Mentor, counselor		Geef leerlingen die veel moeite hebben met het verwerken van het verlies individuele begeleiding
5. Mentor		Sta af en toe stil bij herinneringen aan het gestorven personeelslid
6. Mentor, directie		Besteed aandacht aan **speciale dagen** zoals de verjaardag en de sterfdag van de overledene
7. Mentor, directie		Denk ook aan contact met de nabestaanden op die dagen
8. Mentor, coördinatieteam		Herdenkingsboek/c.q. gedachtenismoment (personeel en leerlingen bij inschakelen)
9. Mentor		Vragen of er behoefte is aan plaats in de school met foto's o.i.d.
10. Directie, mentor		Nabestaanden eventueel informeren over schoolse activiteiten
11. Mentor		Eventueel bezoek kerkhof met hen die dat willen

2.2.H. Administratieve afronding		
1. Directie en administratie		Verantwoordelijk voor correcte administratieve afhandeling

30

3. Draaiboek bij het overlijden van een ouder, broer of zus.

3.A. Het bericht komt binnen		
1. Administratie, conciërge of ander		Deelneming betuigen Bericht doorgeven aan teamleider
2. Teamleider (eventueel checken als het bij geruchte binnenkomt)		Informeert: - Mentor - Directie - Collega's - Clusters waarin de leerling zit (kan bijvoorbeeld via collega's)
3. Mentor		- Informeert mentorklas (denk aan de impact van het bericht bij anderen) - Regelt bezoek begrafenis (leerlingen en collega's die meegaan) - Regelt lokaal voor eventuele opvang na de begrafenis - Neemt contact op met thuis in de week na de begrafenis - Aandacht voor opvang en begeleiding van de leerling binnen school

Opmerkingen:

- Mentor:
  - als het mogelijk is voorafgaand aan het bericht in de klas nagaan of er andere leerlingen zijn die te maken hebben gehad met een belangrijke verlieservaring.
    (Dit kan in ogen van 'buitenstaanders' al lang geleden zijn, maar voor de betrokkene toch nog erg moeilijk zijn)
  - Het begeleiden van een leerling na een ingrijpende gebeurtenis luistert nauw: het kan alleen op basis van een goed contact, maar ook binnen je eigen grenzen en mogelijkheden. In verband met het laatste is het zaak om zonodig derden in te schakelen bij de opvang.
    Uit ervaring is gebleken hoe cruciaal een goede, langdurige opvang na een zo ingrijpende gebeurtenis kan zijn.
  - Ook het overlijden van andere familieleden (bijvoorbeeld opa of oma) kan erg veel indruk maken op leerlingen. Het is aan te bevelen daar ook aandacht voor te hebben, als het kan in het contact met de betrokken leerling, maar bijvoorbeeld ook door een extra contact met de ouder(s)/verzorger(s).

- Als het bericht van overlijden op school aan een leerling meegedeeld moet worden, gebeurt dit door de directie, in het bijzijn van de mentor of teamleider.
  Dit zal vanzelfsprekend gebeuren in aanwezigheid van een familielid, in voorkomende gevallen is daar politie of hulpverlening bij aanwezig.

Voorbeelden van rouwadvertenties

MARNIX GYMNASIUM

Licht, dat ons aanstoot in de morgen,
voortijdig, licht waarin wij staan.

Verslagen en verdrietig geven wij kennis van het overlijden van onze oud-leerling en collega

JASPER PEPER

12 april 1963 21 juni 2005

Sinds 1999 is Jasper werkzaam geweest op het Marnix Gymnasium. Als docent levensbeschouwing heeft hij les gegeven aan alle leerlingen van onze school. Als leerjaarcoördinator en mentor van klas 5 en 6, begeleider van de Rome-excursies en als lid van de MR, Onderwijscommissie en Reünistenvereniging heeft hij met zijn enthousiasme en onvermoeibare inzet veel voor onze school betekend. Wij zullen deze veelzijdige en inspirerende collega nooit vergeten. Onze gedachten en gebeden gaan uit naar zijn dierbaren.

Namens alle collegae van het
Marnix Gymnasium, Rotterdam

32

Bijlage F Beoordelings- en feedbackschema voor het (voorlopig) onderzoeksplan 2012/2013

Beoordeling (niet voldaan / voldaan): voldaan

Naam LiO-student: Amanda van den Bergh **Studentnummer:** S1027852

Voorwaardelijk voor het kunnen beoordelen van het onderzoeksplan is dat er voldaan is aan de APA-richtlijnen en aan de richtlijnen voor de schriftelijke verslaglegging:

Literatuuroverzicht van en verwijzingen naar geraadpleegde bronnen	Volgens de APA-richtlijnen (zie bijlage A uit "Het LIO onderzoek in stappen").	Netjes	**Voldaan**
Wijze van verslaglegging	Correct en helder taalgebruik en een overzichtelijke lay-out (zie bijlage B uit "Het LIO onderzoek in stappen").	Goede layout; let nog wel op spelling hier en daar. Zie wijzigingen in de tekst	**Voldaan; neem feedback mee in verslag**

Inhoudelijke feedback

Onderdeel	**Criteria**	**Feedback**	**Voldaan / niet voldaan**
1) Relevantie, context van het onderzoek en probleemstelling van het onderzoek	In het onderzoeksplan moet duidelijk gemaakt worden wat: A) De aanleiding is voor het onderzoek B) De relevantie is van het onderzoek (zowel persoonlijk als voor de onderwijspraktijk) C) De context waarbinnen het onderzoek zich zal afspelen D) De concrete probleemstelling	Aanleiding is helder en ook relevantie en persoonlijke motivatie. Context kan iets uitgebreider beschreven worden.	voldaan

	Ad A De aanleiding voor het onderzoek dient onderbouwd te worden of uit een persoonlijke vraag of een verwijzing naar een aangetroffen probleem in de onderwijspraktijk of een onderbouwde keuze voor één van de aangeboden onderzoeksthema's. Ad B Duidelijk wordt gemaakt wat de verwachte meerwaarde (het 'nut') van het onderzoek is voor de student maar ook in meer algemene zin voor de beroepspraktijk (de school of directe collega's van de student). Ad C De context moet in het licht van de (later te formuleren) onderzoeksvraag adequaat beschreven worden. Ad D Hierin wordt in enkele zinnen het probleem en het gewenste doel van het onderzoek beschreven.	Probleemstelling is helder; kijk nog naar opmerking bij formulering. Doelstelling helder, maar je mag nog explicieter benoemen wat het bredere doel is voor de school als geheel (vloeit voort uit laatste zin; zie opmerking). [aangepast]	
2) Theoretische verdieping	In de theoretische verdieping moet worden ingegaan op de vraag waarom welke bronnen relevant worden geacht uitgaande van de gegeven probleemstelling en onderzoeksvraag. Daarnaast moet inzichtelijk worden gemaakt op welke manier naar bronnen is gezocht.	Goede bespreking van rouwverwerking bij kinderen door Feijen. Een belangrijke bron, die je goed bespreekt. Je vult deze bespreking aan met andere relevante bronnen.	Voldaan

	In de theoretische verdieping wordt gebruik gemaakt van minimaal 5 actuele (semi)wetenschappelijke[1] literatuur of vakdidactische bronnen. Daarbij is 1 Engelstalige bron verplicht. Kernbegrippen zijn helder omschreven of gedefinieerd aan de hand van de bronnen.	Je bespreekt in het tweede deel van je theoretisch kader al veel aspecten en tips. Kun je deze alvast wat filteren? Besluit in het eindverslag met een algemene conclusie van je literatuurbespreking: wat is belangrijk of sturend voor jouw onderzoek?	
3) Onderzoeksvraag en deelvragen	De onderzoeksvraag is een concretisering van de probleemstelling waarbij rekening wordt gehouden met de bevindingen uit de theoretische verdieping. Deelvragen (maximaal 3) worden afgeleid uit de onderzoeksvraag en hebben tot doel een onderdeel van deze onderzoeksvraag te beantwoorden. De onderzoeksvraag en deelvragen zijn concreet, scherp en nauwkeurig geformuleerd, niet voor verschillende uitleg vatbaar, bevatten geen tegenstrijdigheden en/of waardeoordelen.	Onderzoeksvragen zijn helder. In de formulering kunnen ze eventueel nog iets vollediger; zie wijzigingen in document; dit zijn details. Eén belangrijker punt: 'prettig' vind ik een te vrijblijvend en vaag woord voor in een onderzoeksvraag. Zie opmerking document. [aangepast] Deelvraag 1 is een gesloten vraag; maak deze open.	Voldaan, mits feedback wordt verwerkt in verslag.
4) Plan van aanpak	Het plan van aanpak geeft een onderbouwde beschrijving van het type onderzoek dat wordt gebruikt. Rekening houdend met deze keuze wordt per deelvraag aangegeven: - Bij welke personen het deelonderzoek wordt uitgevoerd en (indien relevant) hoe deze zijn geselecteerd; - Welk onderzoeksinstrument er gebruikt wordt en wat daarvoor de onderbouwing is (waarbij expliciete aandacht wordt gegeven aan de validiteit en de betrouwbaarheid van het gekozen instrument); - Wijze waarop de gegevens worden verzameld (zoals o.a.	Per deelvraag worden aanpak en keuzes goed onderbouwd. Je gaat zorgvuldig te werk, wat ook nodig is bij dit onderwerp. Ik heb nog enkele vragen bij het opstellen van de interviewleidraad (hoe vertaal je theorie in instrumenten?) → aangepast, maar helaas niet concreet gemaakt welke inzichten uit theorie je meeneemt. Werk dit in verslag wel goed uit.	voldaan

[1] (semi) wetenschappelijk: literatuur is relevant in relatie tot de probleemstelling en vraagstelling, literatuur is actueel.

	frequentie en organisatie) en verwerkt Het plan van aanpak bevat een planning van de werkzaamheden in de tijd. Het onderzoek en schrijven van het onderzoeksverslag is binnen de gestelde tijd (6 ec =128 uur, denk aan ca. 1 dag per week tijdens blok-LIO) te realiseren. Het plan moet zo concreet zijn dat de lezer op basis hiervan een herhaling van het onderzoek kan doen.	en de keuze van je onderzoeksgroep: hoe kies je de docenten die je gaat benaderen? Voeg dit nog even toe nav opmerkingen in document. ➔ Aangepast.	
5) Interne validiteit	Het hele plan is consistent (zonder interne tegenstrijdigheden) van formulering van de probleemstelling tot en met het plan van aanpak. De beslissingen zijn geëxpliciteerd en waar mogelijk onderbouwd. Het is aannemelijk dat uitvoering van het onderzoeksplan ook leidt tot het doel zoals verwoord in de probleemstelling.	In orde; zeer consistent en goed geschreven plan.	voldaan

Beslisregel:

Wanneer aan alle criteria het oordeel ‘voldaan’ is gegeven, kan dit oordeel ‘voldaan’ doorgegeven worden aan betrokkenen (student en stuvo).

Opmerking

Gedurende het onderzoek kan in overleg met studentbegeleider en onderzoeksdocent het plan bijgesteld worden.

Onderzoeksverslag

Amanda van den Bergh

Naam docent onderzoek:

Handtekening docent onderzoek:

Neem dit beoordelingsformulier als bijlage op in je onderzoeksverslag.

Datum: 6 december 2013 Plaats: Zwolle

Startgesprek LIO

Datum start LIO: ……

Stageschool: …… Schooltype: …….

Leerwerkbegeleider: ……. Vakcoach: …….

Aanvullende opmerkingen op onderzoeksplan van en afspraken met LIO-LEERWERKBEGELEIDER-er (en eventueel vakcoach):

XIV CHECKLIST SCHRIFTELIJKE RAPPORTAGE

Naam: Amanda van den Bergh
Titel verslag: Rouw op school
Groep: Lerarenopleiding wiskunde
Datum: 4 januari 2014

	O	V
1. Voorblad		
Auteur, studentnummer, opleiding		
2. Titelpagina		
titel is specifiek, maakt duidelijk waar verslag over gaat		
auteur(s) (alfabetisch)		
plaats,		
datum		
opdrachtg		
ever		
3. Inhoudsopgave		
*alle onderdelen na de inhoudsopgave (hoofdstukken, paragrafen en evt. sub paragrafen) zijn vermeld en genummerd		
*paginaverwijzing is correct		
*inhoudsopgave is overzichtelijk		
4. Inleiding		
*inleiding nodigt uit tot lezen (blikvanger)		
*doelstelling is duidelijk en specifiek		
bevat aanleiding tot het schrijven van het verslag		
*opbouw verslag (korte inhoud *per* hoofdstuk) wordt aangegeven		
5. Kern: opbouw hoofdstukken, paragrafen		
*titels van hoofdstukken, paragrafen en sub paragrafen zijn genummerd en duidelijk verschillend in opmaak		
hoofdstukken en (sub)paragrafen hebben passende titel		
nieuw hoofdstuk begint op nieuwe pagina		
*hoofdstukken worden duidelijk ingeleid		
nieuwe alinea wordt duidelijk weergeven met witregel		
zinnen lopen door (geen ENTER binnen alinea)		
*bijlagen zijn genummerd		
*bijlagen hebben passende titel		
*in tekst wordt op de juiste manier verwezen naar bijlagen		
*pagina's zijn genummerd		
aanbevolen: regelafstand 1,5, lettertype Arial, lettergrootte 10 of 11 of Times New Roman, letter grootte 12, Calibri letter grootte 11		
*de tekst bevat geen plagiaat		

Met opmaak: Engels (V.S.)

6. Taalgebruik

*grammatica/spelling is in orde		
formulering is samenhangend, eenvoudig, direct en actief		
interpunctie is juist toegepast		
*zinnen zijn volledig, geen telegramstijl		

7. Conclusies (en aanbevelingen)

*conclusies (en evt. aanbevelingen) zijn gebaseerd op argumentatie uit de hoofdstukken		
kort en bondig		
bevatten geen nieuwe informatie		

8. Literatuurlijst

*literatuurlijst is opgesteld volgens verplichte richtlijnen.		
*literatuurlijst is volledig (alle gebruikte literatuur is vermeld)		

9. Bronnen

*ALLE bronnen (literatuur) die in literatuurlijst zijn opgenomen, worden in tekst vermeld		
bronnen ondersteunen argumenten/feiten (eigen tekst)		
bronnen zijn juist weergegeven in de tekst (auteur en jaartal tussen haakjes)		

10. Eisen vak

……		
……		
……		